

DİVAN ŞİİRİNDE KUR'ÂN

Hakan YEKBAŞ

Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlük Okutmanı

ÖZET

Din ve kutsal kitaplar, birçok araştırmacı tarafından sanatın en önemli kaynağı olarak görülmektedir. Söz konusu İslâm dini ve Kur'ân olunca bu görüşün doğruluk payı daha da artmaktadır. Özellikle Türklerin İslâm'ı kabulüyle birlikte Kur'ân; Türk milletinin kültüründe, sanatında ve edebiyatında önemli değişimlere sebep olmuştur.

Kur'ân, bu bakımdan bir anlamda divan şiirine hayat vermiştir. Bu Yüce Kitap, gerek söyleyişindeki mükemmellik gerek i'câzı gerekse muhtevası ile divan şairlerini derinden etkilemiştir. Divan şairlerinin tamamı, şiirlerinde bir vesileyle Kur'ân'a atıfta bulunmayı gelenek hâline getirmişlerdir. Bu etkileşim bazen o kadar derin olmuştur ki doğrudan ilhamını Kur'ân'dan alan edebî türler bile ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Kur'ân, edebiyat, divan şiiri.

ABSTRACT

The Qur'an in Divan Poetry

Religion and holy books are seen as the most important source of art by many researchers. When the Qur'an and Islamic Religion are of the concern, the truth of this view increases more. The Qur'an caused important changes in Turkish Nation's culture, art and literature, especially after their acceptance of Islamic Religion.

The Qur'an, from this point of view enlivened classical Ottoman poetry. This Sublime Book affected divan poets deeply with perfection of its saying, contents and figure of speech. All of the divan poets traditionalised referring to the Qur'an in their poems. This interaction was sometimes so deep that there appeared some literary types taking their inspiration from the Qur'an.

Key Words: Religion, Qur'an, Literature, Divan Poetry

GİRİŞ

Din; ilk çağlardan bu yana ister ilâhî ister beşerî kaynaklı olsun, bütün insanlar özellikle sanatçılar için önemli ve vazgeçilmez bir ilham kaynağı olmuştur. Tarih öncesinin belirsiz kaynaklarından, sanat ve dinin el ele ortaya çıktıklarını ve yüzyıllarca birbirlerine sıkı sıkıya bağlı kaldıklarını öğrenmekteyiz.¹ Bu yüzden olsa gerek ünlü İngiliz şair ve filozof Samuel Taylor Coleridge (1772/1834) "*Din, bütün insanlığın şiiri ve felsefesidir*" demiştir. Her ne kadar

¹ Herbert Read, *Sanatın Anlamı* (çev: Güner İnal, Nuşin Asgari), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1974, s. 60.

bazı edebiyat teorisyenleri, edebiyatın asıl ve yegâne amacının estetik zevk ve heyecan uyandırmak olduğunu dolayısıyla kendi dışında hiçbir maksada hizmet edemeyeceğini ifade etseler de edebiyata daha yüce bir amaç yükleyen yazarlar için bu görüş doğru değildir. Edebiyatı Yüce Yaratıcı'yı aramak, bilmek, tanımak ve anlamak için bir vasıta olarak gören bu anlayışın en veciz ifadesini Necip Fazıl'ın *Sanat* adlı şiirinde görmekteyiz:

“Anladım işi, sanat Allah’ı aramakmış;
Marifet bu, gerisi yalnız çelik-çomakmış...”²

Aynı şekilde poetikasını açıkladığı *Çile* adlı şiir kitabında “*Dinin olmadığı yerde hiçbir şey yoktur; yokluk bile yok... Şiir ve san’atsa hiç yok...*”³ diyen Necip Fazıl, bu anlayışı en iyi şekilde özetlemektedir.

Bu anlayış sadece Türk edebiyatına mahsus değildir. Bu bağlamda Eski Yunan düşüncesinde Sokrates, Eflatun ve Aristo gibi filozoflar, sanatın ve edebiyatın mahiyeti olarak iki kavramı; *Mimesis* (taklit) ve *Katharsis*'i (arınma) ön plana çıkarmaktadır. Bu anlayış doğrultusunda yüzyıllar boyunca sanat ve edebiyat söz konusu edildiğinde Tanrı ve din de anılır olmuştur. Çünkü sanat, filozoflar tarafından Tanrı eseri olan tabiatı taklit (*Mimesis*) olarak nitelendirilmiştir. Bu kavram, daha sonraki yüzyıllarda Müslüman sanatçılar ve edebiyatçılar tarafından kâinat kitabını okumak ve bu yolla Allah'a ulaşmak şeklinde açıklanacaktır. *Katharsis* yani arınma kavramı ise her türlü kötü duygudan arınmayı ve estetiği ön plana çıkardığından etikle (ahlak) birlikte anılmış, dolayısıyla dini referans alan bir anlam içermiştir.

Bu anlayışın bir uzantısı olarak Batı edebiyatında Corneille, Racine, Dante gibi yazarlar; dinî bir şuur içinde, eserlerinde Hristiyanlıkla ilgili birçok konuya yer vermişlerdir.⁴ Rus edebiyatının önemli isimlerinden olan Tolstoy, eserlerinde bir taraftan kilisenin uygulamalarına karşı çıkarken bir taraftan da saf Hristiyanlığa dönüş özleminden sıkça bahsetmiştir.⁵ Adı Hristiyanlıkla birlikte anılan yazarlardan biri de Dostoyevski'dir. Dostoyevski de tıpkı Tolstoy gibi dinî konular üzerinde çokça durmuş, bu yönüyle araştırmalara konu olmuş bir yazardır.⁶ Aynı şekilde Almanların büyük yazarı Goethe de en büyük eseri olarak nitelendirebileceğimiz *Faust*'u; *cennet*, *cehennem* ve *şeytan* çerçevesinde bir muhtevaya oturtmuştur. Bu ve benzeri örnekler açıkça ortaya koymaktadır ki din ve edebiyatı birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Fuad Köprülü'nün ifadesiyle güzel sanatlar özellikle şiir, kaynağı itibarıyla din ile çok alakadardır.⁷

² Necip Fazıl Kısakürek, *Çile*, Büyük Doğu Yay.İstanbul 1996, s. 39.

³ Necip Fazıl Kısakürek, *Age*, s. 490.

⁴ Thomas Stearns Eliot, *Edebiyat Üzerine Düşünceler* (çev. Sevim Kantarcıoğlu), KTBY, Ankara 1983, s. 114.

⁵ François Porche, “Lev Tolstoy” *Büyük Yazarlar* (çev. İhsan Akay) İstanbul 1970, s. 117-128.

⁶ Rene Wellek- Austin Warren, *Edebiyat Biliminin Temelleri* (çev. Ahmet Edip Uysal, KTBY, Ankara 1983, s. 154.

⁷ Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 50.

Bu çerçevede Türk edebiyatının ayrı ve özel bir yeri vardır. İslâmiyetin kabulü ve tasavvufun hızlı bir şekilde yayılmasıyla, Türklerin sosyal hayatında özellikle edebiyatında büyük ve köklü değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişim o kadar belirgin ve etkilidir ki edebiyat tarihçilerinin birçoğu Türk edebiyatını incelerken üç döneme ayırırlar:⁸

1. İslâmiyetten evvel Türk edebiyatı
2. İslâm Medeniyeti tesiri altında Türk edebiyatı
3. Batı Medeniyeti tesiri altında Türk edebiyatı

Edebiyatımızın tarihî dönemlerinin belirlenmesinde bu kadar etkili olan din, aynı şekilde isimlendirilmesinde de tesirli olmuştur. Birçok araştırmacının, İslâmiyet'in kabulüyle birlikte oluşan ve temelleri 13. asırda atılan edebî geleneği "*Ümmet Çağı Edebiyatı*" veya "*İslâmî Türk Edebiyatı*"⁹ şeklinde isimlendirmesi, bu dinin edebiyatımız üzerindeki etkisini göstermesini bakımından önemlidir. Yine araştırmacılar, çoğunlukla "*Divan Edebiyatı*" olarak nitelendirilen bu edebiyatın en belirli ve umûmî vasfının, az veya çok dinî bir karakter taşıdığı görüşünde ittifak etmektedirler. Bu özellik, muhtevada olduğu kadar şekil bakımından da etkili olmuş; dinî olsun olmasın mensur veya manzum eserler, Besmele'den sonra Hamdele ve Salveyle başlayıp dua ve münâcat ile biten geleneksel bir tertip husûsiyeti kazanmıştır.¹⁰ Bu bağlamda Ağâh Sırrı Levend, Türk edebiyatının en önemli ve en bereketli ürünlerinin dinî eserler olduğunu ve İslâm dairesindeki herkes için ilk kaynağın *Kur'ân* ve *Hadis* olduğunu ifade etmektedir.¹¹

Bu çerçevede, Kur'ân-ı Kerîm divan şiirinin en önemli kaynaklarından. Ağâh Sırrı Levend, on üç başlık altında ele aldığı divan edebiyatının kaynakları arasında Kur'ân'ı özellikle zikreder.¹² Levend, başka bir yazısında ise Kur'ân'ın; "*Tanrı'nın zât'ı, dünyanın yaratılışı, insanlar, melekler, cinler, kıyamet günü, cennet ve cehennem hakkında bilgiler ve haberler, eski peygamberler ve tarihsel kıssalar*" gibi birçok konuyu ihtiva ettiğini, ayrıca *Hadîs, Tefsir, Fıkıh, Kelâm, Akâid ve İbadet* gibi birçok ilmin de kaynağı olduğunu, tüm bu yönleriyle de İslâmî edebiyata kaynaklık ettiğini belirtmektedir.¹³

⁸ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 30; Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt: 1, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 25; Nihat Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB Yay., İstanbul 1998, s. 81.

⁹ Bu konudaki değerlendirmeler için bk: M. Fatih Köksal, "Klâsik Edebiyatımızı İsimlendirme Meselesi", *Klâsik Türk Şiiri Araştırmaları*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 11-28.

Bu arada şunu da belirtmek istiyoruz ki, özellikle XIII. asırdan sonra gelişen edebiyatımızdan ve şiirimizden bahsederken tercihimizi, yazımızın başlığından anlaşılacağı üzere "divan edebiyatı" veya "divan şiiri" kavramlarından yana kullanacağız.

¹⁰ Âmil Çelebioğlu, "Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler" *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB Yay., İstanbul 1998, s. 349.

¹¹ Ağâh Sırrı Levend, "Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri", *TDAY Belleteri*, 1972, s. 35.

¹² Ağâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatında Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s. 9.

¹³ Ağâh Sırrı Levend, "İslâmî Edebiyatın Esasları ve Kaynakları", *TDAY Belleteri*, 1971, s. 186-194.

Kur'ân'ın divan şiirine kaynaklık etmesinin en önemli sebebi yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere muhtevasıdır. Muhtevasıyla, ilim, fikir ve ilham kaynağı olan Kur'ân'ın önemli bir diğer özelliği de edebî yönden mükemmel bir dile sahip olmasıdır. Yani Kur'ân, sadece muhtevasıyla değil sahip olduğu belâgat ve i'câz sayesinde divan şairlerini kendisine hayran bırakmış bir edebî dile sahiptir.

Kur'ân'ın divan şiirindeki edebî ve dilsel etkisinden bahsetmeden önce kısaca diğer İslâm sanatlarındaki tesirine dair birkaç söz söylemek istiyoruz.

Kur'ân, her yönüyle mükemmel bir kitaptır ve inanan inanmayan herkes için bir ilham kaynağıdır. Bugün tarihî birçok eserde görebileceğimiz kitabeler, mimarlık sanatının Kur'ân'dan etkilendiğini gösteren önemli belgelerdir. Özellikle cami, mescit, mezar taşı, medresenin yanı sıra her çeşit dinî ve resmî binanın iç ve dış kapıları ile genellikle duvarlarında ayetler hatta sûreler bulunmaktadır.¹⁴ Eskiden bu kitabelere özellikle celî sülûs, celî nesta'lik ve rik'a hatıyla ayetler yazılmaktaydı.

Kur'ân, İslâm sanatlarının gelini olarak tanımlanan hat sanatında da nüfûz sahibidir. Bugün kütüphanelerimizde binlerce el yazması Kur'ân nüshası bulunmaktadır. Bunların yanı sıra yine hat sanatıyla yazılmış ayetler ve sûreler de kütüphaneleri ve çeşitli mekânları şerefletirmektedir.

Kur'ân'ın el yazmalarının artmasının doğal sonucu olarak özellikle Osmanlılar döneminde tezhib, teş'ir, kitap süslemeciliği, ciltçilik gibi sanatların da geliştiğini görmekteyiz.

Kur'ân, çok tartışmalı bir sanat dalını da etkilemiştir. Musikî. Her ne kadar müzik konusunda İslâm uleması arasında ihtilaf bulunsa da Kur'ân-ı Kerim'in tertil, tagannî ve tevâşihî konusunda musikî ile dolaylı bir ilişkisi vardır. Seyyid Kutub, bu ilişkiyi "*Kelimelerin seçiminden ve bunların özel bir düzende nazımından hasıl olan içli bir musikî*"¹⁵ olarak tanımlamaktadır.

Kur'ân, Edebiyat, Şiir...

Evrendeki her şey nasıl Yüce Yaratıcı'nın imzasını taşıyorsa Kur'ân da hem mana hem lafız bakımından Allah'ın kudretini yansıtmaktadır. Bu yüzden ki Kur'ân çok yönlü ve engin manalarla yüklü, edebî ve dilsel açıdan benzeri bulunmayan bir şaheserdir. Kur'ân'ın İlahî ve vahye dayalı olması sebebiyle insanı kendisine hayran bırakan ve taklit edilemeyen bir edebî dili vardır. Bu yönüyle Kur'ân, kendisini okuyan ve ona iman eden herkesi derinden etkilemiştir. İslâm dünyasının önemli entelektüellerinden olan İsmâil Râci el-Fârûkî, Kur'ân'ın bu yönünü şu şekilde ifade etmektedir: "*Tarihte hiçbir kitap, etnik bakımdan farklı milyonlarca insanın hayatında Kur'ân gibi böylesine derin, dinî entelektüel, kültürel, ahlakî, sosyal, iktisadî ve siyasî değişikliklere yol açmamıştır... Herkes*

¹⁴ Ali Alparslan, "Kitâbe", *TDVİA*, Cilt: 26, Ankara 2002, s. 78.

¹⁵ Seyyid Kutub, *Kur'ân'da Edebî Tasvîr* (çev. Süleyman Ateş), Hilal Yay., Ankara 1969, s. 129.

ona edebî kompozisyon ve mükemmelliğin en üstün kriteri gözüyle bakmıştır. O, her yazar ve hatibin yol göstericisi olmuştur. İfade tarzı, hitabı, teşbihleri, tasvirleri, mecazları, tabirleri ve estetik yapıları günlük konuşmanın parçaları hâline gelmiş; herhangi bir edebî kompozisyonu süslemek için tezyin aracı olarak kullanılmıştır.”¹⁶ Aynı şekilde İslâmiyet hakkında yaptığı çalışmalarla tanınan ünlü Fransız yazar Louis Massignon (1883-1962), “İslâm San’atlarının Felsefesi” başlıklı yazısında “İslâm san’atlarının nasıl teşekkül ettiğini incelerken anlaşılacaktır ki bu san’at yabancı tesirlerle doğmamış ve İslâm metafiziğinin en esaslı kaziyelerine dayanarak büyümüş kıvamını bulmuştur. Kur’ân İslâm metafiziğinin birinci misalidir.”¹⁷ demek suretiyle Kur’ân’ın birinci derecede İslâm san’atlarını dolayısıyla edebiyatı etkilediğini belirtmektedir.

Seyyid Kutup ise “Kur’ân’da Edebî Tasvir” isimli kitabında Kur’ân’ın sahip olduğu edebî dili ve tasvir metodunu şöyle açıklamaktadır: “Tasvir, Kur’ân tabirinde temel kaidedir, tahyîl ve teccîm de bu tasvirin bariz özellikleridir... Kur’ân tasvirinde zirveye ulaşan bir ahenk vardır...Fasîh nazmdan tutun da tatlı beyana kadar, birbirine bağlı manaya, zincirleme ahenge, ifadeli lafza, tasvir edici tabire, teşhis edici tasvire, teccîm edici tahyîle, nağmeli musikiye, detaylardaki intizama, vasattaki tenasuka, musikideki tevafuka ve sahneye koymaktaki sanata kadar her türlü mu’ciz belâgat ufukları...” Kitabının her satırında Kur’ân’ın edebî tasvir metoduna örnekler veren, eşsiz ahenginden bahseden Seyyid Kutup, *Fi Zilali’l-Kur’ân* isimli tefsirinde de edebî tefsir metodunu uygulamak suretiyle yukarıda söylediklerini ispatlama yoluna gitmiştir.¹⁸

Tüm bunlardan sonra yukarıda daha önce ifade ettiğimiz gibi İslâm medeniyetinin doğal üyesi olan divan şairlerinin; Kur’ân’dan etkilenmemesi, onu kaynak göstermemesi elbette düşünülemez. Her ne kadar Kur’ân’ın bazı ayetlerinde şiir ve şairlerle ilgili olumsuz ifadeler yer alsada da¹⁹ XVIII. asrın önemli divan şairlerinden olan Haşmet, *Senedü’ş-Şu’arâ* adlı eserinde ayet ve hadisler-

¹⁶ İsmâil Râci el-Fârûkî-Luis Lâmiâ el-Fârûkî, *İslam Kültür Atlası* (çev. M. Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu), İnkılab Yay., İstanbul 1997, s. 372.

¹⁷ Burhan Toprak, “İslâm Sanatlarının Felsefesi”, *Din ve San’at*, Sühulet Kitabevi, İstanbul 1937, s. 18.

¹⁸ Kur’ân’ın belagati, edebî dili ve edebî Kur’ân tefsirleri konusunda yapılan bazı çalışmalar için bk: Nusrettin Bolelli, *Belâgat Kur’ân Edebiyatı*, Rağbet Yay., İstanbul 2000; Burhan Atsız, *Modern Dönemde Kur’ân’a Yaklaşımlar Bağlamında Edebi Tefsir Metodu ve Emin El-Huli*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2008; Mahmud M. Eyyub, “Kur’ân’ın Edebi Tefsiri Eş-Şerif Er-Radi Örneği” (çev. M. Cevat Ergin), *DÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: IX, S:1, 2007, s. 169-188; Ahmet Coşkun, “Kur’ân-ı Kerim’in Tefsirinde Belâgatin Önemi”, *EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S: 5, 1988, s. 183-205; Nasrullah Hacimüftüoğlu, “Kur’ân-ı Yorumlamada Dilin Gücü: Dil, Edebiyat ve Edatlar Bağlamında Bazı Ayetlerin Hermenötik Analizi”, *EKEV Akademi Dergisi*, Cilt: III, S:2, 2001, s. 7-31; M. Akif Özdoğan, “İ,câzü’l-Kur’ân Meselesinin Belâgat İlminin Gelişmesine Etkisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi III*, Sayı: 2, 2003, s. 113-127; Metin Önal Mengüşoğlu, “Kur’ân Tebliğinde Sanat ve Edebiyat”, *VII. Kur’ân Sempozyumu*, Fecr Yay., Ankara 2005, s. 175-190; Dücane Cündioğlu, “Kur’ân’ı Anlamada Deyimsel İfadelerin Rolü ve Önemi” *II. Kur’ân Haftası Kur’ân Sempozyumu*, Ankara 1996, s. 51-77; Ali Bulut, “Kur’ân-ı Kerim’de İtnâb Üslûbu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3, 2010, s. 183-205.

¹⁹ Kur’ân’daki şiir ve şairlerle ilgili ayetler için bk.: Yasin/69, Enbiya/5, Saffât/36, Tur/30, Hak-kâ/41.

den iktibas yaparak şiirin faziletinden, Peygamberimizin şiire verdiği önemden, bu konudaki teşvik ve caizelerinden bahsetmektedir. Haşmet, Hz. Muhammed'in çevresindeki şairlere iltifat ettiğini ve "*Bânet Su'âd*" (Kasîde-i Bürde) adlı şiirinden dolayı Ka'b b. Züheyr'e hırcasını hediye ettiğini söylemektedir. Hatta dört halifenin, Hz. Fâtıma'nın, Hz. Âişe'nin, Hz. Hüseyin'in, Hz. Abbas'ın, Ebu'd-Derdâ'nın şiir söylediklerini ifade eden şair, dört büyük mezhebin imamlarının da şiirlerinin bulunduğunu belirtmektedir.²⁰

Haşmet, *Senedü's-Şu'arâ'*'da bu bilgilerle yetinmeyip Besmele başta olmak üzere seçtiği bazı ayetlerin aruz veznine uyduğunu göstermektedir. Haşmet bu örnekleri verirken Molla Câmî'ye ait bir dörtlüğü de delil olarak göstererek Basmelenin mevzun olmasından dolayı Kur'ân'a tac olduğunu ifade etmektedir.²¹

Besmele tâc-ı ser-i Kur'ânest
Z'ân ki sencîde ber-în mîzânest
Vezn eger mûcib-i noksân bûdî
Lafz-ı mevzûn ne zi-Kur'ân bûdî²²

Fakat şair, ayetlerin aruz veznine uymasından hareketle Kur'ân'ın nazım veya şiir olarak yorumlanmasının yanlış olacağını da ifade eder. Çünkü Kur'ân'ın sahip olduğu bu ahengın sebebi ilâhî kaynaklı oluşudur. Bu yüzden Kur'ân ayetleri bir vezinli söz veya şiir gibi takti' edilemez.²³ Şairin bu ifadelerinden, maksadının Kur'ân'ın sahip olduğu ahenkli ve edebî dili ispatlamak olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'ân'ın sahip olduğu i'câzı, divan şiirinin köşe taşlarından Şeyh Gâlib bir beytinde şu şekilde ifade etmektedir:

Bu söze Kur'ân gibi îmân eder ehl-i sühan
Şâ'irin Gâlib tahayyül rûtbe-i i'câzıdır Şeyh Gâlib (G. 55/7)²⁴

Beyitte de görüldüğü gibi şairlerimiz, Kur'ân'ın i'câzına öykünmektedirler ve bu konuda kendilerine Kur'ân'ı model olarak almaktadırlar.

Bu itibarla Kur'ân'ın divan şiiri üzerindeki etkilerini aşağıdaki başlıklarla ifade edebiliriz:

1. Kur'ân'daki Sûre İsimlerinin ve Ayetlerin İktibas veya Telmih Yoluyla Kullanılması

Her şeyden önce Müslüman kimliği taşıyan divan şairleri, eserlerinde hangi

²⁰ Mehmet Arslan-İ. Hakkı Aksoyak, *Haşmet Külliyatı*, Dilek Matbaacılık, Sivas 1994, s. 365-425.

²¹ Mehmet Arslan-İ. Hakkı Aksoyak, *Haşmet Külliyatı*, s. 391.

²² *Besmele mevzûn olduğundan Kur'ân'a başına tac olmuştur. Eğer vezin bir noksanlık ifade etseydi, lafz-ı mevzûn yani Besmele Kur'ân'da yer almazdı.*

²³ Mehmet Arslan-İ. Hakkı Aksoyak, *Age*, s. 380-383.

²⁴ Muhsin Kalkışım, *Şeyh Gâlib Divânı*, Akçağ Yay., Ankara 1994, s. 280.

konudan bahsederlerse bahsetsinler, en önemli ve vazgeçilmez kaynak olarak Kur'ân'ı kullanmışlardır. Bu gelenek, Türklerin İslâm'ı kabulüyle birlikte ilk edebî eserimiz sayılan Kutadgu Bilig başta olmak üzere birçok eserde görülen bir özelliktir.

Divan şiiri, edebî bir geleneğin ürünüdür ve bu gelenekte her şeyden önce esere besmeleyle başlanır. Şairlerimiz eserlerine daha sonra tevhit, münacat ve na't gibi dinî türlerle devam ederler. Ağırlıklı olarak dinî türlerde ayet ve hadîs kullanan divan şairleri, eserlerinin diğer bölümlerinde de yeri geldikçe Kur'ân'dan istifade etmişlerdir. Kur'ân ayetlerinin iktibas veya telmih yoluyla kullanımı, hemen her divan şairinde görebileceğimiz bir özelliktir. Bu itibarla Kur'ân'ın divan şiirine en büyük etkisinin, ayetlerin iktibas veya telmih yoluyla kullanımı olduğunu söyleyebiliriz.

Bu konuda divan şiirinde birçok örnek bulunmaktadır. Hemen hemen her tür şiirde rastladığımız bu hususiyet ile ilgili olarak birkaç örnek vermenin yeterli olacağı kanaatindeyiz.²⁵

Büyük şair Fuzûlî, divanında sık sık ayetlere yer vermiştir.²⁶ Bunun en güzel örneğini divandaki 39. gazelde görmekteyiz. Na't türündeki bu gazelin her beytinde bir ayete yer veren Fuzûlî, bu şekilde Hz. Muhammed'e olan sevgisini Kur'ân ayetleriyle ifade etmek istemiştir:

Vaslun bana hayat verir firkâtin memât

Subhâne hâliki *halaka'l-mevti ve'l-hayât* Fuzûlî (Gazel 39/1)²⁷

Sevgiliye (Hz. Muhammed'e) kavuşmayı hayat, ondan ayrılığı ise ölüm olarak nitelendiren Fuzûlî, bu düşüncesini desteklemek için Mülk Sûresi 2. ayetinde geçen "*halaka'l-mevti ve'l-hayât*" ifadesini kullanmıştır.²⁸

Fehîm-i Kadîm ise A'râf Sûresi 172. ayetinde geçen ve her müslümanın çok iyi bildiği bir ayeti, imanına delil olarak göstermektedir. Bilindiği gibi bu ayette Allah, Kur'ân'ın ifadesiyle insanoğluna; "*elestu birabbikum*" (Ben sizin Rabbiniz değil miyim) diye sormuş, insanlar da "*kâlû belâ*" şeklinde cevap vermiştir:

Çün su'âl-i "ألسنت بربكم" e

²⁵ Özellikle divan şiirinde geçen ayetlerle ilgili olarak bk: Mehmet Yılmaz, *Edebiyatımızda İslamî Kaynaklı Sözler*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1992. Ayrıca son yarım asır içinde Ali Nihat Tarlan'la (Şeyhî Divanı'nı Tetkik) birlikte başlayan Mehmet Çavuşoğlu (*Necâtî Bey Divanının Tahlili*), Harun Tolasa (*Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*), Nejat Sefercioğlu (*Nevî Divanı'nın Tahlili*), Cemal Kurnaz (*Hayâlî Bey Divanı'nın Tahlili*) gibi akademisyenlerle devam eden divan tahlili çalışmaları ve yine yüksek lisans, doktora düzeyinde yapılan tahlil ve şerh çalışmaları, divan şiirinde çeşitli vesilelerle kullanılan ayetler hakkında geniş bilgi vermektedir.

²⁶ Fuzûlî'nin gazellerindeki ayet örnekleri için bk: Muhammet Kuzubaş, "Divan Şiirine Kaynaklık Etmesi Bakımından Kur'ân: Fuzûlî'nin Gazelleri Örneğiyle", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: XXXIX, S: 3, 2003, s. 101-116.

²⁷ Kenan Akyüz, vd., *Fuzûlî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 2000, s. 149-150.

²⁸ Ayetin tamamı Kur'ân'da şu şekilde geçmektedir: "*Ellezi halaka'l-mevte ve'l-hayâte liyeblüveküm eyyukum ehsenü amelâ*" (O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır.)

Bî-muhâbâ “بلى” cevâb itdüm Fehîm-i Kadîm (K. 2/11)²⁹

XVII. asrın önemli mutasavvîf şairlerinden Fenâyî Cennet Efendi, Allah'ın emriyle Hz. İsmail'in, Hz. İbrahim tarafından boğazlanmak üzere yüz üstü yere yatırılmasına telmihte bulunarak Allah'a teslim olmanın gerektiğine işaret etmiştir:

Kıldı İsmâîl-veş dost yolına varın fidâ
İrdi sırr-ı eslemâ³⁰dan gûş-ı cânına hitâb Fenâyî (G. 48/3)³¹

Necâtî Bey ise Mekke'nin fethini müjdeleyen Saff Suresi 13. ayetine telmihte bulunarak Sultan II. Bayezid'in muzaffer olacağını söylemektedir:

Dilinden âyet-i nasrun minallah olmaz dûr
Hemîşe hem-dem-i feth-i karîb olan hançer Necâtî Bey (K. 7/9)³²

Hayâlî Bey, Tâhâ Sûresi 76. ayette geçen “cennatü adnin” (Burası adn cennetleridir) ifadesinin yanına, Zümer Sûresi 73. ayetinde geçen “fedhulûhâ hâlidîn” (...öyleyse ebedî olarak ona girin.) ayetini de eklemek suretiyle sevgilinin bulunduğu mekânı cennete benzetmiştir:

El salıp âşıklara derler melek-manzarları
Hâzihî cennâtü adnin fedhulûhâ hâlidîn Hayâlî Bey (K. 23/8)³³

Kur'ân ayetleri, divan şiirinde sevgilinin güzellik unsurlarını ifade için bir teşbih vasıtası olarak da kullanılmıştır. Şairlerimiz, Kur'ân-ı Kerim'in çok okunan bir kitap olmasından hareketle sevgilinin yüzünü, yanağındaki ayva tüylerini, dudaklarını, saçlarını çeşitli yönlerden teşbih sanatı içinde kullanmışlardır.

Bilindiği gibi divan şiirinde sevgilinin dudağı, âşık için bir şifa kaynağıdır. Öyleki sevgilinin dudağı âşıklara can bile vermektedir. Bu yüzden şairlerimiz sevgilinin dudak, leb, nefes, tekellüm gibi özelliklerinden bahsederken sık sık Hz. İsâ'nın ölüleri diriltme mucizesine telmihte bulunmuşlardır. Necâtî Bey'e ait aşağıdaki beyit, divan şiirindeki bu tasavvuru en iyi şekilde ifade etmektedir:

Bir nefesde bin ölüye cân bağışlar leblerün
Sen Mesihâ devletinde ölmek âsân oldu gel Necâtî Bey (G. 334/5)³⁴

Zâtî de bu tasavvurdan yola çıkarak sevgilinin şifa veren dudaklarını *Kevser Sûresi'*nden hareketle, cennette tüm müslümanların içeceğine inanılan

²⁹ Tahir Üzgör, *Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, AKM Yay., Ankara 1991, s. 108.

³⁰ “Nihayet her ikisi de (Allah'ın emrine) boyun eğip, İbrahim de onu (boğazlamak için) yüz üstü yere yatırınca...” Sâffât, 37/103. *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, (hzl: Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin), DİB Yay., Ankara 2009, s. 449. (Yazımızdaki yer alan tüm ayet meallerinde, Diyanet İşleri Başkanlığının çalışmasını esas aldığımızı belirtmek istiyoruz.)

³¹ Alim Yıldız, *Fenâyî Cennet Efendi Dîvânı*, Cumhuriyet Üniversitesi Yay., Sivas 2010, s. 234.

³² Ali Nihat Tarlan, *Necatî Beg Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1992, s. 62.

³³ Ali Nihat Tarlan, *Hayâlî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1992, s. 61.

³⁴ Ali Nihat Tarlan, *Necatî Beg Divanı*, s. 300.

Kevser şarabına benzetmektedir. Bu arada Kevser şarabının tüm dertlere deva olacağına ve Kevser'i içenin bir daha susamayacağına inanıldığını belirtmeliyiz:

Ey tabîb-i cân u dil bîmâr-ı 'ışkam çâre kıl

Sûre-i Kevser hakı şeker lebün emdür bana Zâtî (G. 3/6)³⁵

Yine Zâtî, sevgilinin yüzünü sabah aydınlığına, saçını ise geceye benzeterek *Duhâ Sûresi*'nin ilk ayetlerini teşbih amacıyla kullanmıştır. Şair ikinci mısra da ise isimlerin gökyüzünden indiği inancına gönderme yaparak hem ayetlerin vahiy yoluyla semadan geldiğine hem de Kur'ân'da; "ve 'allame Âdeme'l-esmâe..."³⁶ (Allah, Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti.) şeklinde geçen ayete telmihte bulunmaktadır:

Zülfüne ve'l-leyl yüzüne diyenler ve'd-duhâ

Hak dimişler tenezzelü'l-esmâu min savbi semâ³⁷ Zâtî (G. 8/1)³⁸

Aynı sûreyi, Necâtî Bey de sevgilinin yanağının ve saçının güzelliğini ifade etmek için bir teşbih unsuru olarak kullanmıştır:

Zülf-i dilber kim 'izâr-ı dil-rübâ üstündedir

Sûre-i Ve'l-leyldir kim Ve'd-duhâ üstündedir Necâtî Bey (G. 121/1)³⁹

Yine Necâtî Bey'e ait aşağıdaki beyitlerde şair, sevgilinin güzelliğini Kur'ân okumakla ilintili olarak düşünülmüştür. Bir sonraki beyitte ise yine sevgilinin güzelliği, Yûsuf Sûresi'nden mülhem olarak anlatılmak istenmiştir:

Yâr hüsnün zikr ederken cenneti anmaz gönül

Söylemez dünyâ sözün şol kimse kim Kur'ân okur

Âyet-i hüsnünü dil hoş vech ile takrîr eder

San ki Yûsuf Sûresini Hazret-i Osmân okur Necâtî Bey (G. 196/3-4)⁴⁰

Karamanlı Nizâmî ise aşağıdaki beyitte; sevgilinin saçlarını geceye, dişlerini yıldızlara, yüzünü güneşe ve alnını ise kuşluk vaktine benzetmek suretiyle Kur'ân'daki ayet ve sûrelere gönderme yapmaktadır:

Saçların ve'l-leyli izâ yağşa dişlerün ve'n-necm

Tal'atun ve's-şems alnun ve'd-duhâdur dôstum Karamanlı Nizâmî (G. 80/2)⁴¹

³⁵ Ali Nihat Tarlan, *Zâtî Divanı*, Cilt:1, İÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1967, s. 3. (Zâtî'ye ait bu beytin ikinci mısrasında vezin bozuktur. Kaynaklardan aynen aktarma yaptığımız için çalışmamızda yer alan bu tür hatalara müdahale etmeyi tercih etmediğimizi belirtmek istiyoruz.)

³⁶ Bakara Sûresi, 2/31.

³⁷ Beyitte geçen "tenezzelü'l-esmâu min savbi semâ" ifadesinin kaynağı, Arap kültüründe ve bazı Mesnevî şerhlerinde "el-esmâu te'tî mine's-semâ" (İsimler gökten inerler) şekliyle geçen hikmetli bir sözdür.

³⁸ Ali Nihat Tarlan, *Zâtî Divanı*, Cilt: 1, s. 8.

³⁹ Ali Nihat Tarlan, *Necatî Beg Divanı*, s. 204.

⁴⁰ Ali Nihat Tarlan, *Necatî Beg Divanı*, s. 239.

⁴¹ Halûk İpekten, *Karamanlı Nizâmî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Sevinç Matbaası, Ankara 1974, s. 200.

Divan şiirinde sevgilinin yüzü çoğu zaman Mushaf'a yani Kur'ân'a benzetilir. Hâkânî Mehmed Bey de bu tasavvurdan hareketle sevgilinin perçemini şekil yönünden bismelenin meddine benzetmektedir:

Cemâlün mushafında gûyiyâ ey serv-i bâlâ-kad

Misâl-i medd-i *bismi'llâhdur* ol kâkül-i sermed Hâkânî Mehmed Bey (G. 55/1)⁴²

Aynı şekilde Şeyh Gâlib de memdûhun yanağındaki ayva tüylerini Fetih Sû-resine, kaşlarının şeklini ise besmeledeki med işaretine benzetmektedir:

Sûre-i Feth oldu hatt levh-i ruh-ı zîbâsına

Medd-i ebrû medd-i *bismi'llâhdır* bâlâsına Şeyh Gâlib (K. 27/1)⁴³

2. Kur'ân Kıssalarının (Kısa-ı Enbiyalar) Divan Şiirine Yansımaları

Kur'ân-ı Kerim'in muhtelif surelerinde bazı peygamberlere ve şahsiyetlere ait kıssalar yer almaktadır. Bu kıssalar edebî bir gayeden çok, Kur'ân'ın asıl hedefini gerçekleştirme amacını taşımaktadır. "Vahiy ve peygamberliğin ispatı, Allah'ın vahdaniyetini isbat, dinlerin esasta birliği, uyarma, müjdeleme, kudret-i İlâhiyyenin zuhura çıktığı yerler, hayır, şer, sabır, sızlanma, şükür, nankörlük ve daha başka dinî gayeler ve ahlâkî hedefler"⁴⁴ ifade vasıtası olan kıssalar, Seyyid Kutub'un görüşüne göre aynı zamanda dinî gaye ile fennî (edebî) gayeyi birleştirmektedir.⁴⁵

Bu bağlamda divan şairleri, Kur'ân'da anlatılan birçok kıssayı, kimi zaman edebî bir tür olarak işlemiş kimi zaman da beyitlerinde telmih yoluyla ifade yoluna gitmiştir. Edebiyatımızda Rabguzî'nin *Kısa-ı Enbiyâ'sı*⁴⁶, İslâm'ın (veya Şeyh Şeref) *Muînü'l-Mürîd'i*⁴⁷ ile başlayan bu geleneğin, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kısa-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ'sı* ile XIX. asra kadar devam ettiğini görmekteyiz. Bu tür kıssaların, divan şiirinde bazen bir peygamberi bazen de bütün peygamberleri konu alan eserlerin yazılmasına vesile olduğu bilinmektedir.

2.1. Yûsuf u Züleyhâlar

Bu geleneğin en önemli eserleri, Kur'ân'da *ahsenü'l-kasas*⁴⁸ olarak nitelendirilen Hz. Yûsuf ve Züleyha'nın kıssasını konu alan mesnevilerdir. Kur'ân'daki kıssaların dinî bir gaye ile ifade edildiğini daha önce belirtmiştik. Buna karşın Hz.Yûsuf'un kıssası, Kur'ân'daki şeklini büyük ölçüde korumasına

⁴² Abdülkerim Gülhan, *Hakanî Mehmed Bey Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 151.

⁴³ Muhsin Kalkışım, *Şeyh Gâlib Divânı*, s. 94.

⁴⁴ Seyyid Kutub, *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, s. 219-235.

⁴⁵ Seyyid Kutub, *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, s. 219.

⁴⁶ Aysu Ata, *Nasrû'd-Dîn Bin Burhânü'd-Dîn Rabgûzî, Kıssasü'l-Enbiyâ (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*, TDK Yay., Ankara 1997.

⁴⁷ Recep Toparlı, *Muînü'l-Mürîd*, AÜ Fen-Edebiyat Fak. Yay., No:15, Erzurum 1988.

⁴⁸ Yûsuf Sûresi, 12/3.

rağmen bazı kaynakların ve şairlerin şahsî tasarrufları sonucunda çoğunlukla bir aşk macerası şeklinde işlenmiştir. Özellikle tarih ve tefsire dair bazı İslâmî eserlere, bu kıssadan mülhem olarak Kur'ân'ın ruhuna yabancı, peygamberlere yakışmayan pek çok lüzumsuz rivayet ve teferruat sokulmuştur. Bunlar ya tarihçiler veya edebiyatçılar tarafından uydurulmuş ya da Ehl-i Kitâb ismi verilen Yahudi ve Hristiyan çevrelerden nakledilmiştir.⁴⁹

İslâm âleminde kıssayı ilk olarak nazmedenin Firdevsî-i Tûsî (ö. 1021?) olduğu bilinmektedir.⁵⁰ Agâh Sırrı Levend'e göre, Türk edebiyatında Hz. Yûsuf'un kıssasını ilk olarak Alî adında bir şair yazmıştır.⁵¹ Alî, eserini dörtlüklerle, hece vezninin 4+4+4= 12'li ölçüsüyle yazmıştır. Kıssayı, mesnevi tarzında ise ilk olarak Şeyyad Hamza nazmetmiştir.⁵² Yûsuf u Züleyhâ hikâyesi, özellikle XIII. asırdan itibaren divan şiirinin vazgeçilmez konuları arasına girmiştir. Agâh Sırrı Levend'in tespitlerine göre otuz üç şair, bu kıssayı manzum olarak yazmıştır.⁵³ XIII. ve XIV. yüzyılda Anadolu sahasında yazılmış olanlar arasında Şeyyad Hamza,⁵⁴ Sulî Fakih⁵⁵ ve Erzurumlu Darir'in⁵⁶ eserleri en bilinenler arasındadır. Hikâye, edebiyatımızda özellikle XV. yüzyıldan sonra çok ilgi görmüştür. Hamdullah Hamdî,⁵⁷ Kemal Paşazâde,⁵⁸ Taşlıcalı Yahya⁵⁹, Şerifi'nin⁶⁰ yazmış oldukları Yûsuf u Züleyhâ'lar çok tanınmış ve ilgi görmüştür. Özellikle Hamdullah Hamdî'nin eseri dil ve üslup bakımından bu konuda yazılmış mesnevilerin en güzeli olarak değerlendirilmiştir.

2.2. Süleyman-nâmeler

Divan şiirinde Yûsuf u Züleyhâ hikâyesi kadar yaygın olmasa da işlenen bir diğer kıssa Hz. Süleyman'a aittir. Öncelikle edebiyatımızda Süleymannâme denilince iki farklı muhtevanın karşımıza çıktığını belirtmeliyiz. Hz. Süleyman'ın mucizevî hayatı ve kıssalarını ele alan eserler ile Kanûnî Sultan Süleyman'ın padişahlık dönemini, savaşlarını, zaferlerini konu alan eserler; farklı muhtevalara sahiptir.

Süleyman Peygamber'in bilgeliği, hikmeti, adaleti, hükümdarlığı ve mucize-

⁴⁹ Abdullah Aydemir, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, TDV Yay., Ankara 1996, s. 75.

⁵⁰ İ. H. Ertaylan, "Türk Dilinde Yazılan İlk Yûsuf ve Zeliha", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. III, S: 1, 1948, s. 211.

⁵¹ Agâh Sırrı Levend, "Divan Edebiyatında Hikâye" *TDAY Belleten*, Ankara 1967, s. 71.

⁵² Emin Eminoglu, *Destân-ı Yûsuf*, IQ Yay., İstanbul 2008, s. 39.

⁵³ Agâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatında Hikâye*, 98-99.

⁵⁴ Dehri Dilçin, *Yûsuf u Zeliha*, TDK Yay., İstanbul 1946; Osman Yıldız, *Yûsuf u Zeliha* (Destân-ı Yûsuf), Akçağ Yay. Ankara 2008; Emin Eminoglu, *Destân-ı Yûsuf*, IQ Yay., İstanbul 2008.

⁵⁵ Kazım Köktekin, *Süle Fakih'in Yûsuf u Zelihası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1994.

⁵⁶ Leyla Karahan, *Erzurumlu Darir, Kıssa-i Yûsuf*, TDK Yay., Ankara 1994.

⁵⁷ Naci Onur, *Yusuf u Züleyhâ*, Akçağ Yay., Ankara 1991.

⁵⁸ Mustafa Demirel, *Kemal Paşazâde, Yûsuf u Zeliha*, KTBY, Ankara 1983

⁵⁹ Mehmet Çavuşoğlu, *Yahya Bey, Yûsuf u Zeliha*, İÜ Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1979.

⁶⁰ Zühal Kültür, *Şerifi, Yûsuf u Zeliha*, İstanbul 2001.

leri yalnız doğu edebiyatlarını değil batı edebiyatlarını da etkilemiştir. Kısası Enbiyâlarda kendisinden kısmen bahsedilen Hz. Süleyman hakkında manzum ve müstakil eserler de yazılmıştır. Türk edebiyatında Hz. Süleyman ile ilgili yazılmış manzum ve mensur eserler hakkında en kapsamlı çalışmayı Hüseyin Akkaya yapmıştır. Hüseyin Akkaya çalışmasında Hz. Süleyman'dan bahseden önemli eserler hakkında bilgi vermiştir.⁶¹

Agâh Sırrı Levend, divan edebiyatında Hz. Süleyman'la ilgili olarak Uzun Firdevsî (Firdevsî-i Rûmî)'nin yazmış olduğu *Süleymannâme-i Kebîr* adlı eserden bahsetmektedir. Fakat mensur ve manzum olarak yazılan eserin 366 ciltlik bölümünden sadece 81 cildine ulaşılabilmiştir. Firdevsî eserinde, Sirozlu Sa'dî'nin de 3500 beyitten müteşekkil mesnevî tarzında bir Süleymannâme yazdığını da belirtmektedir. Fakat bu eserin nüshalarına henüz ulaşılammıştır.⁶²

Hz. Süleyman'ın hayatını ve kıssalarını konu edinen manzum eserlerden günümüze sadece Şemseddin Sivâsî'ye ait olan *Süleymâniyye* ulaşabilmiştir. Mesnevî nazım şekliyle yazılan eser, 1684 beyitten müteşekkildir. Süleyman Peygamber ile Sebe Melikesi Belkıs'ın hikâyesini anlatan eser, konusunu doğrudan Kur'ân-ı Kerîm'den almıştır.⁶³

Divan şiirinde Şemseddin Sivâsî'nin *Süleymâniyye*'si dışında Nahifî'nin *Manzum Mesnevî Tercümesi*, Kemaloğlu İsmail'in *Ferahnâme*'si gibi manzumeler de Hz. Süleyman'ın bazı kıssalarından bahsetmektedir.⁶⁴

2.3. Halil-nâmeler

Kur'ân'da adı sıkça geçen peygamberlerden biri de Hz. İbrahim'dir. Kur'ân-ı Kerîm'in bir sûresi "*İbrâhîm*" adını taşır. Ayrıca muhtelif sûrelerde Hz. İbrahim'den çokça bahsedilir.⁶⁵ Bunun yanı sıra hadîs, tefsir, tasavvuf, tarih ve kısası enbiyâlara ait eserlerde adına sıkça rastlanan Hz. İbrahim kıssası, klasik edebiyatımız içinde önemli bir kaynak olmuştur. Hz. İbrahim; doğumu, yıldızlarla alakası, babası Âzer'le olan münasebeti, putları kırması ve Nemrut'la mücadelesi, ateşe atılması, evliliği, eşleri, Hz. İsmail'i kurban etmeye niyetlenmesi, ades kıssası, Kâbe'yi inşa etmesi, ulû'l-azm peygamberlerden olması, sofrasının bereketi ve misafirperverliği gibi birçok özelliğiyle edebiyatımızda zikredilmiştir. Kültürümüzde çoğunlukla Halilullah veya Halil İbrahim ismiyle meşhur olan bu peygamber, aynı zamanda bereketin ve misafirperverliğin simgesi olmuştur. Hz. İbrahim, bu yönleriyle divan şiirinde beyitlerde sık sık zikredilmiştir:

⁶¹ Hüseyin Akkaya, *Osmanlı Türk Edebiyatında Süleyman Peygamber ve Şemseddin Sivâsî'nin Süleymâniyyesi*, 1. Kısım, Harvard Üniversitesi 1997, s. 29-49.

⁶² Agâh Sırrı Levend, "Divan Edebiyatında Hikâye", s. 96.

⁶³ Hüseyin Akkaya, *Osmanlı Türk Edebiyatında Süleyman Peygamber ve Şemseddin Sivâsî'nin Süleymâniyyesi*, 2. Kısım, s. 325.

⁶⁴ Hüseyin Akkaya, *Osmanlı Türk Edebiyatında Süleyman Peygamber ve Şemseddin Sivâsî'nin Süleymâniyyesi*, 1. Kısım, s. 43-44.

⁶⁵ Bu sûre ve ayetlerden bazıları için bk: Bakara, 2/124; Âl-i İmrân, 3/33, 65, 84; En'âm, 6/74, 75, 83, 161; Tevbe, 9/70; Hud, 11/69, 74, 75, 76; Hicr, 15/51; Enbiyâ, 21/51, 60...

Âsitânında olupdur ol mehûn cismi sefid
 San Halîlu'llah durur kim kodı mermer Ka'beye Mesîhî (G. 233/3)⁶⁶
 Gül açmış hân-i vaslın bülbüle teklîf eder her dem
 Ki ger mihmân isen Hân-ı Halîlu'llah'a b-ismi'llah Fuzûlî (TB. 2/15)⁶⁷
 Bezl ile az ola mı ni'met-i cûd u keremûn
 Yimeden eksile mi h'ân-ı Halîlû'r-Rahmân Bâkî (K. 2/55)⁶⁸
 Mancınıktan atılan nûr-ı Halîlullâh benem
 Nâr-ı Nemrûdun içinde gülsitânem ya kimem Karamanlı Aynî (K. 55/42)⁶⁹
 Hüsnün ziyâfetinde benün çoklığı budur
 Dâyim Halîlün illere h'ân-ı 'ades ola Karamanlı Aynî (G. 23/4)⁷⁰

Edebiyatımızda Hz. İbrahim'in doğumundan ölümüne kadar bütün hayatını manzum ve müstakil olarak anlatan tek eserin, Abdülvasi Çelebi'nin te'lif etmiş olduğu "*Halilnâme*"si olduğu bilinmektedir.⁷¹ Bu eserin yanı sıra Hz. İbrahim'den bahseden bazı manzumeler de bulunmaktadır. Abdurrahman Gubârî'nin *Kâbe-nâme*'si,⁷² Hatiboğlu'nun *Letâifnâme*'si, Taşlıcalı Yahya'nın *Yûsuf u Züleyhâ*'si⁷³ Hz. İbrahim'in hayatının bir bölümünden bahsetmektedir.

2.4. Hızır-nâmeler

Kur'ân-ı Kerîm'de adıyla anılmayıp kendisine rahmet ve ilim verilen bir kul olarak nitelendirilen⁷⁴ Hızır, edebiyatımızda sıkça anılan isimlerden birisidir. Hızır, Kur'ân'da Hz. Musa ile yaptığı yolculuk ve bu yolculuk esnasındaki bazı davranışlarıyla bahse konu olmuştur.⁷⁵ Fakat Hızır ile ilgili bilgiler bununla kalmamış; hadîslerde, tefsirlerde, kısas-ı enbiyâlarda, İskender tarihlerinde, evliya menakıbnâmelerinde, halk edebiyatına ait ürünlerde (destan, efsane, masal ve halk hikâyeleri) hakkında değişik rivayetlerde bulunulmuştur.⁷⁶

Bu bağlamda Hızır, divan şiirinde Hz. Musa ile olan kıssası, İskender-i Zülkarneyn ile olan alakası, İlyas Peygamberle olan dostluğu, âb-ı hayâtı ara-

⁶⁶ Mine Mengi, *Mesîhî Dîvânı*, AKM Yay., Ankara 1995, s. 266.

⁶⁷ Kenan Akyüz, vd., *Fuzûlî Divanı*, s. 285.

⁶⁸ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı*, TDK Yay., Ankara 1994, s. 11.

⁶⁹ Ahmet Mermer, *Karamanlı Aynî ve Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara 1997, s. 263.

⁷⁰ Ahmet Mermer, *Karamanlı Aynî ve Dîvânı*, s. 316.

⁷¹ Ayhan Güldağ, *Halilname*, KBY, Ankara 1996, s. 5.

⁷² Kâbe-nâme hakkında iki yüksek lisans tezi yapılmıştır: Nuray Şimşek, *Abdurrahman Gubârî'nin Kâbenâmesi*, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987; Özyay Karadağ, *Gubârî Abdurrahman ve Kâbenâmesi*, CÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 1999.

⁷³ Mehmet Çavuşoğlu, *Yûsuf u Zeliha*, s. 100-102.,

⁷⁴ Kehf, 18/65.

⁷⁵ Kehf, 18/60-82.

⁷⁶ Hızır'ın kültürümüzdeki ve edebiyatımızdaki yansımaları hakkında bilgi için bk: Ahmet Yaşar Ocak, *İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü*, Kabalıcı Yay., İstanbul 2007.

ması gibi birçok yönden manzumelere konu olmuştur.

Hızır'ın Hz. Musa ile yaptığı yolculuk; Şemseddin Sivâsî, Nev'î Yahyâ gibi şairler tarafından *Kıssa-i Hızır ve Musa*, *Kıssa-i Musa ve Hızır* gibi isimlerle müstakil eserler hâlinde nazmedilmiştir.⁷⁷

Aynı şekilde Hızır'ın Kur'ân'da Hz. Musa ile yaptığı yolculuktan mülhem olarak 15. yüzyıl şairlerinden Muhyiddin Çelebi, Hızır-nâme isminde bir eser te'lif etmiştir. Eser dinî-tasavvufî bir nitelik taşımaktadır. Muhyiddin Çelebi, tıpkı Hz. Musa'nın yaptığı gibi Hızır'la birlikte bir yolculuğa çıkar. Şair, bu yolculuk esnasında Çin, Mısır, Şam, Mekke, Medine, Sivas, Nil ve Fırat gibi maddî mekânların yanı sıra arş-ı alâ, Sidretü'l-Müntehâ gibi manevî mekânlara Hızır'la birlikte seyahat eder. Aslında bu seyahatler, tasavvufî bir amaç taşımaktadır. Yolculukların sonunda Muhyiddin Çelebi'nin, aşk şarabını içtiğini ve dünya heveslerinden geçtiğini söylemesi eserin amacını ortaya koymaktadır.⁷⁸

Hızır, edebiyatımızda İskender ile birlikte de sıkça anılmaktadır. Bilindiği gibi gerek İslâmî kaynaklarda gerekse Batılı kaynaklarda iki farklı İskender'den bahsedilir.⁷⁹ Batılı kaynaklarda bahsedilen ve edebiyatımızı da etkileyen İskender, Makedonyalı İskender'dir. İskender-i Kebîr, İskender-i Himyerî, İskender-i Yunânî gibi isimlerle anılan tarihi şahsiyet ile Kur'ân'da bahsi geçen Zülkarneyn çoğu zaman birbirine karıştırılmıştır.⁸⁰ İskender'in hayatını konu alan İskendernâmelere bakıldığında bu karışıklık daha net bir şekilde görülmektedir.⁸¹ Bu karışıklığın en önemli sebeplerinden biri de Zülkarneyn hakkında Tevrat'tan İslâm dünyasına geçen rivayetler ve bilgilerdir.

Kur'ân'da bahsi geçen Zülkarneyn ise genellikle hükümdar, imparator kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzdendir ki peygamber olup olmadığı tartışma konusudur. Kur'ân'da Kehf Sûresi'nde⁸² özellikle Ye'cûc ve Me'cûc kavmiyle olan mücadelesi anlatılan İskender, bu yönüyle İskender-nâmelere bahis konusu olmuştur.

Divan şiirinde İskender; Hızır'la birlikte âb-ı hayâtı araması, Aristo'ya yaptırdığı rivayet edilen âyine-i İskender'i, Ye'cûc ve Me'cûc kavmi ile mücadelesi, ci-

⁷⁷ Agâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatında Hikâye*, s. 96.

⁷⁸ Hızır-name ile daha ayrıntılı bilgi için bk: M. Necmettin Bardakçı, Eğirdir Zeynî Zâviyesi ve Şeyh Mehmed Çelebi Divanı (Hızırnâme), Sinan Ofset, Isparta 2008; Zehra Alay, *Muhyiddin Çelebi'nin Hızır-nâmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2005; Elif Erturan, *Muhyi'd-dîn Çelebi'nin Hızır-nâme Adlı Mesnevisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, YTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

⁷⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk: İskender Pala, "İskender mi Zülkarneyn mi?" *Akademik Divan Şiiri Araştırmaları*, L&M Yay., İstanbul 2003, s. 285-315.

⁸⁰ İsmail Ünver, "İskender, Edebiyat", *Cilt: 22, TDVİA, TDV Yay., İstanbul 2000*, s. 557-559.

⁸¹ Divan edebiyatında yazılan İskendernâme'ler için bk: Agâh Sırrı Levend, "Bilinmeyen Eski Eserlerimizden: Ahmed Rizvân'ın İskender-nâmesi" *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C:1, S: 3, 1951, s. 143-151; Agâh Sırrı Levend, "Bilinmeyen Eski Eserlerimizden: Hayâtî'nin İskender-nâmesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C:1, S: 4, 1952, s. 195-201; Agâh Sırrı Levend, "Divan Edebiyatında Hikâye I", *TDAY Belleten*, 1968, s. 105; İsmail Ünver, *Ahmedî İskender-nâme*, TDK Yay., Ankara 1983.

⁸² Kehf, 18/83-98.

hangirliği gibi yönlerden ele alınmıştır.

2.5. Ashâb-ı Kehf

Kur'ân'dan divan şiirine geçen kıssalardan biri de Ashâb-ı Kehf'e aittir. Köpekleri Kitmîr ile birlikte telmih yoluyla sık sık anılan Ashâb-ı Kehf hakkında günümüzde bile halk arasında birçok rivayet bulunmaktadır. Hatta birçok yerde (Diyarbakır-Lice, İzmir-Selçuk, Mersin-Tarsus, Afşin-Elbistan, Eskişehir) "Yedi Uyurlar Mağarası" adıyla ziyaret edilen mekânlar mevcuttur.

Kur'ân-ı Kerîm'de *Kehf Sûresi*'nde⁸³ kıssaları anlatılan yedi uyurların isimleriyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte halk arasında; *Yemliha*, *Mekselina*, *Mislina*, *Mernuş*, *Debernuş*, *Şazenuş*, *Kefeştatayuş* isimleri ile tanınmaktadırlar.⁸⁴

Bu yedi arkadaşın macerası, divan şiirinde beyitlere de konu olmuştur.⁸⁵ Bunlardan iki tanesini örnek vermekle yetiniyoruz:

Bu gün adun olaydı dilde Kitmîr

Bulaydun Yemlihâ-yı yâr olaydın Karamanlı Aynî (G. 298/2)⁸⁶

Sakın tevkîr-i nâsa hande-i vesvâsa aldanma

O Kitmîr-i müzevir gâyetinde Şâzenûş'um dir Bursalı İffet (G. 40/5)⁸⁷

15. asır şairlerinden İslâmî, mesnevisinde Ashâb-ı Kehf kıssasını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. İslâmî, 20 başlıktan oluşan mesnevisinin 2605 ve 3199 numaralı beyitleri arasında Ashâb-ı Kehf'ten bahsetmektedir.⁸⁸ Bu bölümde şairin, folklorik birçok unsuru hikâyeye eklemesine rağmen Kur'ân'da anlatılan kıssaya büyük ölçüde bağlı olduğu görülmektedir.

3. Manzum Ayet Tercüme ve Tefsirleri

Divan şairleri, divanlarında ve mesnevilerinde yeri geldiğinde ayetlerden lafzî ve manevî iktibaslarda bulunmuşlardır. Bu çerçevede Kur'ân'ın tefsirine yönelik çalışmaların ağırlıklı olarak mensur eserler vasıtasıyla yapıldığı bir gerçektir. Satır arası Kur'ân tercüme ve tefsirleri bunun bir göstergesidir. Genelde mensur olarak yazılan satır arası Kur'ân tercüme ve tefsirleri, Türklerin İslâm'ı kabul ettiği X. asırdan itibaren birçok örneği bulunan bir edebî tür olarak gelişmiştir.⁸⁹

⁸³ Kehf, 18/9-26.

⁸⁴ Ashâb-ı Kehf hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Faruk Sümer, *Eshâbü'l-Kehf (Yedi Uyurlar)*, TDAV Yay., İstanbul 1989.

⁸⁵ Ashâb-ı Kehf'in edebiyatımızdaki yansımaları için bk: Nuran Yılmaz, "Klâsik Türk Şiirinde 'Ashâb-ı Kehf': İslâmî'nin Mesnevisi Örneği", *ÇÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 6, S: 1, 2006, s. 35-64.

⁸⁶ Ahmet Mermer, *Karamanlı Aynî ve Divânı*, s. 526.

⁸⁷ Mehmet Arslan, *Bursalı İffet Divanı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2005, s. 58.

⁸⁸ Hasan Yüksel, H. İbrahim Delice, İ. Hakkı Aksoyak, *Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin İslâmî'nin Mesnevisi*, Dilek Matbaacılık, Sivas 1996, s. 236-170.

⁸⁹ Ahmet Topaloğlu, *Muhammed b. Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'ân Tercümesi*, KBY, İstanbul 1976; Aysu Ata, *İlk Kur'ân Tercümesi Karahanlı Türkçesi*, TDK Yay., Ankara 2004; Hikmet Yılmaz, *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası Bir Kur'ân Çevirisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, CÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 1992; Esra Karabacak, *Manisa İl Halk Kü-*

Divan şiirinde manzum ayet tercüme ve tefsirlerinin sayısı mensurlara oranla daha azdır. Bunun en önemli sebepleri arasında, Kur'ân'ın tercümesinin hassas bir konu olması ve ayetlerin aruz veznine uydurulması gibi sıkıntılar bulunmaktadır. Bu yüzden ki elimizde şu anda Kur'ân'ın tamamını konu alan manzum bir tercüme bulunmamaktadır. Bunun yerine manzum sûre ve ayet tercüme bulunmaktadır.

Bu konuda yazılmış en önemli manzum eser, Okçuzâde Mehmed Şâhî'ye (1562/1629) ait olan “*En-Nazmu'l-Mübîn fi'l-Âyâtî'l-Erbâ'in*” isimli kırk ayet tercümesidir.⁹⁰ Okçuzâde, çeşitli konularla ilgili kırk ayeti kıt'a nazım şekliyle ilk üç mısradaki tercüme etmiş, son mısradaki ise ayetin metnini vermiştir. Müellif; Arapça, Farsça ve Türkçe yazılan diğer manzum tercüme hakkında bilgi verdikten sonra mensur olarak bu ayetlerle ilgili hikâyeler anlatır.⁹¹ Örnek teşkil etmesi açısından iki kıt'ayı aşağıda veriyoruz:

Ey şirk-i hafîden eyleyen havf u hazer
 Tevhîd ile etmek gerek ef'âli gûzer
 Ma'bûd edinip hevânı aldan sakın
*Lâ ted'u ma'allâhi ilâhen âhar*⁹²
 Gözü yumsa sivâdan ne 'aceb Hazret-i Ya'kûb
 Nûr-ı basarın nice zamân görmedi zîrâ
 Yûsuf dedi pîrâhenini eyleyip irsâl
*Elkûhü 'alâ vech-i ebî ye'ti basîrâ*⁹³

Edebiyatımızdaki bir diğer manzum ayet tercümesi, Merdümî'ye (1520/1563) aittir. Müellifin 1563 yılında yazmış olduğu “*Tuhfetü'l-İslâm*” adlı eser, manzum olarak yazmış olduğu kırk ayet ve kırk hadisten meydana gelmektedir. 513 beyitten müteşekkil bir risâle olan eser, aruzun “*Fe 'i lâ tün / Me fâ 'i lün / Fe 'i lün*” kalıbıyla yazılmıştır. Şair; “*besmele, hamdele, salvele, medh-i âl ü ashâb, medh-i padişah, münâcât, sebeb-i te'lif, münâcât*” ve “*şurû ilâl-maksûd*” bölümlerinden sonra kırk ayet ve kırk hadisi birer kıt'a ile tercüme etmiştir.⁹⁴

→ →

tüphanesi'ndeki Satır-arası Kur'ân Tercümesi (3 cilt), Yayınlanmamış Doktora Tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992; Murat Küçük, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası Kur'ân Tercümesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001; Vefa Ayhan, *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satır Arası Kur'ân Tercümesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, CÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

⁹⁰ Bu eserin çeşitli kütüphanelerde birçok yazması bulunmaktadır. Eser, Arapça muallimi Hâfız Refî tarafından sadece manzum kısmı alınarak yine Okçuzâde'ye ait olan *Ahsenü'l-Hadis* isimli kırk hadis tercümesiyle birlikte yayınlanmıştır. Okçuzâde Mehmed Efendi, *En-Nazmu'l-Mübîn fi'l-Âyâtî'l-Erbâ'in ve Ahsenü'l-Hadis fi'l-Ehâdîs-i Erba'in*, İstanbul, Tarihsiz.

⁹¹ Ahmet Sevgi, “Okçu-zâde'nin Manzûm Kırk Âyet Tercümesi”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 1, Konya 1994, s. 146.

⁹² Şu'arâ, 26/213. (Öyle ise sakın Allah ile beraber başka bir ilâha yalvarma...)

⁹³ Yûsuf, 12/93. (Bu gömleğimi götürün de babamın yüzüne koyun ki, gözleri açılınsin...)

⁹⁴ Ahmet Sevgi, *Merdümî, Tuhfetü'l-İslâm*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1993, s. 17.

(El-hamdü li'llâhî Rabbi'l-âlemîn er-Rahmani'r-Rahîm)⁹⁵

Hamd ana kim cihânda Rab oldur
Ya'ni Perverdigâr-ı 'âlemdür
Padişâh-ı rahîm ü rahmândur
Mülk-i kevneyn ana müsellemdür⁹⁶

...

(Hel cezâu'l-ihsâni ile'l-ihsân)⁹⁷
Tevbe kıl itdügün günehlerüne
Hazret-i Hak "gafûrun rahmân" dur
Tâ'at eyle sevâb istersen
Çünkü ihsan cezâ-yı ihsândur⁹⁸

XVII. yüzyılda yaşamış olan Şehsüvaroğlu Ali'nin (Şeyhî) te'lif etmiş olduğu "Riyâzü'l-Gufrân" isimli eser, divan şiirinde yazılmış nadir manzum tercüme ve tefsirlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. 1058/1648 tarihinde yazılan eser, manzum bir Yâsîn tefsiridir. Riyâzü'l-Gufrân, 1826 beyitten müteşekkildir. Eser; tevhid, na't, medhiye bölümlerinden sonra sebab-i tanzim'le devam eder. Ardından eûzu besmele'nin tefsiriyle esere devam eden müellif, Yâsîn Sûresinin nüzul sebebinden ve faziletlerinden bahseder. Şair, daha sonra Yâsîn kelimesinin tefsirini yapar. Ardından diğer ayetlerin tefsiriyle devam eder. Riyâzü'l-Gufrân, şairin kusurlarının mazûr görülmesini istediği ve te'lif tarihini verdiği hâtime bölümüyle sona erer. Manzumeden bir ayetin tefsirini örnek olarak aşağıda veriyoruz:

(Li-tunzire kavmen mâ-unzire âbâhum fehüm gâfilûn)⁹⁹

Yâ Muhammed okı bu Kur'ân'ı
Ola kim arturalar imâni
Seni göndermişem ey hulk-i hasen
Anları korkudasın dâyim sen
Kimse korkutmadı senden evvel
Anın âbâsını ey zât-ı ecel
İsmâ'il'den beri hiç kavm-i 'Arâb
Sana gelince Habîbim lâ-reyb
Görmedi gayrı peyâmber anlar

⁹⁵ Fâtiha, 1/2.

⁹⁶ Ahmet Sevgi, *Tuhfetü'l-İslâm*, s. 55-56.

⁹⁷ Rahmân, 55/60.

⁹⁸ Ahmet Sevgi, *Tuhfetü'l-İslâm*, s. 64.

⁹⁹ Yâsîn, 36/6.

Tâ ki korkup ideler efgânlar
 Cümlesi tâlib-i dünyâdurlar
 Ekseri gâfil-i 'ukbâdırlar
 Ne şerî'at bilür anlar ne tarîk
 Cümlesi bahr-i zünûb içre garîk¹⁰⁰

Bu konuda yazılmış bir diğer eser ise Nâlî Mehmed'in "*Miftâh-ı Heft-Kân*" adlı mesnevisidir. Eserde yer alan her "kân"da bir ayetin tefsiri, sonra konuya uygun bir hikâyeye, en sonda ise münâcât yer almaktadır. Seçilen ayetler, hikâyeler ve nasihat tarzındaki beyitler, esere ahlâkî bir mesnevî özelliğide kazandırmaktadır.¹⁰¹

Bu eserlerin dışında Ferdî Abdullah Efendi'nin (ö. 1857) "*Âyât-ı Mensûha Tercümesi*", Çizmecizâde Hacı Hüsnî Hüseyin Efendi'nin (ö. 1909) "*Fezâ'il-i Kur'ân*"ı türün örnekleri arasında yer almaktadır.¹⁰² Yine Şakir Ahmed Paşa'ya (ö. 1819) ait olan "*Tertîb-i Nefs*" isimli 489 beyitlik eser, Kur'ân'da yer alan 114 surenin üçer beyitle ele alındığı ve surelerin husûsiyetlerinin anlatıldığı manzum bir mesnevidir.¹⁰³

Evvelâ Fâtîha ser-tâc-ı suver
 Ana hem seb'a mesânî dirler
 Heft âyâtdur ol icmâ'en
 Muhtelifdir iki âyet ammâ
 Yâ olur besmele-i feyz-nümûd
 Yâhud en'amte 'aleyhim ma'dûd¹⁰⁴

XX. asır mutasavvif divan şairlerinden Şemsî mahlaslı Şemseddin Canpek, şiirlerini topladığı külliyatında bazı ayet ve sûrelerin manalarıyla ilgili manzumeler yazmıştır. Örneğin külliyatta *İnfîtar Sûresi*, 17 beyit hâlinde nazmen anlatılmıştır. Bilindiği gibi bu sûrede kıyametin kopuşu ve mahşer günü anlatılmaktadır:

Sadâ-yı ra'dile manzûme-i dünyâ olup da şûr
 Muazzam nefhatü'l-ba'se gelince sûr
 Temevvüc ettirip bâb-ı semâ münşak olur birden
 Dökülüp cümle yıldızlar cibâl ebhâr olur menşur

¹⁰⁰ Bünyamin Köse, *Şeyhî Ali Şehsüvaroğlu (Şeyhî Efendi) ve Riyâzül-Gufrân (Tefsir-i Yâsîn-i Şerîf) Adlı Mazum Eserinin Tenkitli Metni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 58-59.

¹⁰¹ Miftâh-ı Heft-Kân ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk: Hatice Savaş, *Nâlî Mehmed'in "Miftâh-ı Heft-Kân"*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2002.

¹⁰² Âmil Çelebioğlu, *Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler*, s. 355.

¹⁰³ Tertîb-i Nefs hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk: Alim Yıldız, "Şakir Ahmed Paşa'nın 'Tertîb-i Nefs' Mesnevisi", *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2, 2008, s. 179-223; Birgül Toker, "Şakir Ahmed Paşa ve Tertîb-i Nefs Mesnevisi", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7, 2000, s. 361-374.

¹⁰⁴ Şakir Ahmed Paşa, *Tertîb-i Nefs*, İstanbul 1269, s. 10.

...

Kitâbın sebt eder kâtip hayırdır yâ ki şerdir ol
Hesâb ânı gelir ol gün safâ-yı kalbedir düstür

...

Sivâ-yı her belâ ihrâc olunmaz aks-i rûyundan
Gelir yevm-i muazzam her ne varsa gösterir mestür¹⁰⁵

Şemsî, “*Innâ Aradna*¹⁰⁶ *Ayetinin Mefhumu*” başlıklı başka bir manzumesinde ise Ahzâb Sûresi 72. ayetini manzum olarak açıklamıştır:

Ne ulvî sırrı hâmidir zayıf insan
O sırda gördü hep şu'le, zekâ, iz'an
Defîl-i râh-ı cânân buldu hubbunda
Verildi o emânet kim duyup ekvân

...

Ne vüs'at var ne isti'dât ki kaldırsın
İbâ etti semâ vü arz ü kühistân
Tecâhül etti ba'zılar görüp düşvâr
Cehâletle zalûm oldu olur pişmân¹⁰⁷

Bahsi geçen yukarıdaki eserler dışında ayet ve sûrelerin nazmen tercüme geleneği günümüze kadar devam etmiştir. M. Akif'in *Safahat*'ında yer alan “*Hakkın Sesleri, Fatih Kürsüsünde, Hatıralar*” isimli bölümlerde bir anlamda şiirlerin baş tarafında yer alan ayetlerin tefsiri yapılmıştır.¹⁰⁸

Elmalılı Hamdi Yazır, “*Hak Dini Kur'ân Dili*” isimli tefsirinde manzum ayet tercüme geleneğinden mülhem olarak kısa sûrelerde şiirsel tercüme yapmıştır. Örneğin:

De ki: O Allah tek bir Ehad'dır
Allah eksiksiz Sameddir
Doğurmadı ve doğurulmadı
Ona bir denk de olmadı¹⁰⁹

Behçet Kemal Çağlar'ın “*Kur'ân-ı Kerim'den İlhamlar*”¹¹⁰, Bedri Noyan'ın

¹⁰⁵ M. Şemseddin Canpek, *Külliyât-ı Şemsî (Divân-ı Hadîkatü'l-Meânî)*, (hızl: Orhan Bilgin), İstanbul 1990, s. 113-114.

¹⁰⁶ “Şüphesiz biz emâneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar onu yüklenmek istemediler, ondan çekindiler. Onu insan yükledi. Çünkü o zalimdir, çok cahildir.” Ahzâb, 33/72.

¹⁰⁷ M. Şemseddin Canpek, *Külliyât-ı Şemsî (Divân-ı Hadîkatü'l-Meânî)*, s. 78-79.

¹⁰⁸ M. Akif'in Kur'ân tercümesi ile ilgili geniş bilgi için bk: Dücane Cündioğlu, *Bir Kur'ân Şairi Mehmed Akif Ersoy ve Kur'ân Meâlî*, Gelenek Yay., İstanbul 2004.

¹⁰⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Cilt: 9, Akçağ Yay., Ankara 1995, s. 262.

¹¹⁰ Behçet Kemal Çağlar, *Kur'ân-ı Kerim'den İlhamlar*, KBY, Ankara 1995.

“Kur’ân-ı Kerîm-Manzum Meal”¹¹¹, Rıza Çiloğlu’nun “Tanrı Buyruğu Oku-Kur’ân Manzum Çeviri”¹¹², Nusret Çam’ın “Şiir Diliyle Kur’ân-ı Kerim Meali”¹¹³, A. Adnan Sütmen’in “Kur’ân-ı Kerim’in Mealen Manzum Açıklaması”¹¹⁴, Mevlüt Akça’nın “Kur’ân-ı Kerim Mealinin Manzum İfadesi”¹¹⁵, Adil Ali Atalay’ın “Kur’ân-ı Kerim Manzum Meali ve Tefsir Özeti”¹¹⁶ isimli eserler son zamanlarda yazılmış manzum ayet tercüme geleneğinin yansımalarıdır.

4. Besmele-nâmeler

Besmele, Kur’ân’da bir ayet olduğu kadar kültürümüzde de farklı bir yere sahiptir. Öyleki Besmele ile başlanmayan her işin sonuçsuz ve bereketsiz kalacağı inancı, Müslümanların sosyal yaşantısının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Sa’dî’ye ait aşağıdaki beyit, bu inancı veciz bir şekilde ifade etmektedir:

Ki bismillâh evvel zi niyyet begûy

Dovom niyyet âver siyum kef be şûy¹¹⁷

Dilimizde “besmele çekmek, bismillah demek” gibi tabir ve deyimlerin yanı sıra mimarî eserlerde, hat sanatında önemli bir görsel malzeme olarak kullanılan Besmele, folklorumuzu da önemli ölçüde etkilemiştir. Osmanlı döneminde dinî bilgiler ve eğitim, Besmele öğrenmekle başlardı. Bunun için çocuklar dört veya beş yaşına geldiğinde bir tören düzenlenirdi. Bed’i Besmele yani “Besmeleye başlamak” ismiyle anılan bu tören sırasında okunan dualara “âmîn” denildiği için bu törene “Âmîn Alayı” da denmiştir. Tören için hazırlanan çocuklar, genelde bir faytona bindirilir, faytonun arkasından da ilahi okuyanlar ve âmînciler gelirdi.¹¹⁸ Bu ilâhiler çoğunlukla Besmele ile ilgiliydi:

Yâ ilâhî başlayalım ism-i Bismillâh ile

Bu duâya el açalum ism-i Bismillâh ile

Sen kabul eyle duâmız Besmele hürmetine

İlmini eyle müyesser yâ ilâhe’l-âlemîn¹¹⁹

Kültürümüzü ve folklorumuzu bu kadar etkileyen Besmele, edebiyatımızı da fazlasıyla etkilemiştir. Özellikle Türk tasavvuf edebiyatının ilk örnekleri olan Ahmed Yesevî’nin “Dîvân-ı Hikmet”inden başlayarak Âşık Paşa’nın “Garibnâme”si, Gülşehri’nin “Feleknâme”si gibi manzum eserlerde Besmele’nin, eserlerin başında kullanılması zamanla bir geleneğe dönüşmüştür.

¹¹¹ Bedri Noyan, *Kur’ân-ı Kerîm-Manzum Meal*, Ardiç Yayınevi, İstanbul 2002.

¹¹² Rıza Çiloğlu, *Tanrı Buyruğu Oku-Kur’ân Manzum Çeviri*, Oku Yayınevi, İstanbul 1987.

¹¹³ Nusret Çam, *Şiir Diliyle Kur’ân-ı Kerim Meali*, Ankara 2002.

¹¹⁴ A. Adnan Sütmen, *Kur’ân-ı Kerim’in Mealen Manzum Açıklaması*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984.

¹¹⁵ Mevlüt Akça, *Kur’ân-ı Kerim Mealinin Manzum İfadesi*, Erzurum 2005.

¹¹⁶ Adil Ali Atalay, *Kur’ân-ı Kerim Manzum Meali ve Tefsir Özeti*, Can Yay., İstanbul 2007.

¹¹⁷ *Bir işe niyet etmeden önce bismillâh de. Sonra niyet et, daha sonra da işe giriş.*

¹¹⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, MEB Yay., İstanbul 2004, s. 58-59.

¹¹⁹ Mustafa Uzun, “Besmele, Kültür ve Edebiyat”, *TDVİA*, Cilt: 5, İstanbul 1992, s. 539.

Divan şairleri de bu geleneğe uyarak eserlerine Besmele ile başlamışlar, divan dibacelerinin manzum ve mensur kısımlarında Besmele konusuna temas etmişlerdir.¹²⁰ Bunun yanı sıra Besmeleyle ilgili beyitlere ve şiirlere, iktibas ve telmih yoluyla da sıkça rastlamaktayız. Örneğin Ahmet Paşa, divanının hemen başında Besmeleyle ilgili 8 beyitlik bir manzume yazmıştır:

Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm

Oldı çü 'unvân-ı Kelâm-ı Kadîm

Kufl-gûşâ-yı der-i rahmetdür ol

İki cihân ehline devletdür ol

...

Vird-i zebân it anı sen ber-devâm

Ansuz ise başlama k'olmaz temâm¹²¹

XVI. asrın önemli mesnevî şairlerinden Yahyâ Bey, "Gencîne-i Râz" isimli mesnevisinde, Besmelenin her harfindeki mânâları açıklayan 78 beyitlik bir manzume yazmıştır. Manzumenin doğrudan doğruya Besmelenin harfleriyle ilgili beyitleri şöyledir:

Nokta kim bâsı ile hem-demdir

Nokta-i dâire-i 'âlemdir

Sîn-i serdâr-ı selâmetdir anun

Meddi bir cisr-i hidâyettir anun

Mîmi bâlâ-yı mu'allâdır anun

Elifî 'âlî-i a'lâdır anun

Elifî sanki tarîkat yolıdır

Ne tarîkat yolu vahdet yolıdır

Elifin remzi durur ey 'âbid

'İnnemallâhu ilâhün vâhid¹²²

Olmayan 'ilm-i ledün âgâhı

Bilemez lâm-ı kelâmulâhı

Hâ gibi aç gözünü kalma melûl

Mâsivallâhı ko Allâh ile ol

İki râ gurre-i 'îdeyn-i şerîf

İki hâ manzara-i nûr-ı latîf

Mîmin altında o nûn oldı mekîn

¹²⁰ Mustafa Uzun, *Besmele, Kültür ve Edebiyat*, s. 538.

¹²¹ Ali Nihat Tarlan, *Ahmet Paşa Divanı*, MEB Yay., İstanbul 2005, s. 1.

¹²² Nisâ, 4/171. (Allah, ancak bir tek ilâhtır.)

Nûn gibi ki olur zîr-i zemîn
 Da'vet-i rahmet-i Hakk'a gûyâ
 Yâsı olmuşdur anun harf-i nidâ
 Yazılır gerçi ki mâ-tahte rahîm
 Oldı tâc-ı ser-i mushaf ol *mîm*¹²³

Aynı şekilde XVIII. asır şairlerinden Mehmed Emin Sabri'nin divanında, iki adet kaside nazım şekliyle yazılmış Besmele-nâme bulunmaktadır. Sabri, her iki kasidesinde de Bismelenin faziletlerinden bahsetmektedir:

Nikâb-endâz olunca çehre-i esrâr-ı bismillâh
 Ser-â-pâ 'âlemi tenvîr eder ruhsâr-ı bismillâh
 Olur tâ safha-yı lâhûtiyâne pertevi zâhir
 Ziyâ-güster olunca mihr-i pür-envâr-ı bismillâh Sabrî (K. 1/2, 3)¹²⁴

...

Olur nazm-ı mübînin zîver-i eklîl 'unvânı
 Ne gevherdir hayâl et mısra'-ı dîvân-ı bismillâh
 Seni tâb-ı kıyâmet eylemez âzürde ey Sabrî
 Serinde var iken zıll-ı hümâ-yı şân-ı bismillâh Sabrî (K. 2/5, 6)¹²⁵

XV. asırda yaşadığı tahmin edilen mutasavvif şairlerden Ca'ferî, "*Tefsîr-i Be-Tarîk-i Ehl-i Beyt*" başlıklı mesnevisinde Besmelede yer alan 19 harfi, başta Hz. Muhammed olmak üzere Ehl-i Beytin diğer üyelerine uyarlamak suretiyle tefsir etmiştir. Örnek teşkil etmesi bakımından birkaç beyti aşağıda veriyoruz:

On tokuz olur hurûfı iy 'azîz
 Anı bil kim ola her işün temiz
 Üç eliflen iki lâm oldı kasem
 Dinlesen cândan sana bir bir disem

...

Ol elif kim harf-i Bi-ismi'llâhdur
 Mustafadur kim cihâna şâhdur
 Yani Ahmedden 'ibârettir o harf
 'Âkıl isen kıl bu 'ilme 'ömri sarf

...

Bil kim ikinci elifdir Murtazâ
 Ya'ni Haydar müftî-i rûz-ı cezâ

¹²³ Dukâğın-zâde Taşlıcalı Yahyâ Bey, *Gencine-i Raz*, Manisa Halk Kütüphanesi, 45 Hk 2707, 2b-4a

¹²⁴ Özkan Uz, *Sabrî Dîvânı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2009, s. 12.

¹²⁵ Özkan Uz, *Sabrî Dîvânı*, s. 13.

...

Fâtımadur hem üçünciden murâd

Böyle nâzil oldu bu iy hoş-nihâd

...

Ol iki lâm ki kasem kıldı İlâh

Şah Hüseyin ile Hasandur ol âgâh

Ya'ni alar lafz-ı Allâh lâmıdır

Şol celâla kim müsemmâ nâmıdır

Ca'ferî¹²⁶

XVIII. asır divan şairlerinden Mustafa Zihnî de divanında, besmelenin mana ve mahiyetini anlatan bir mesnevî yazmıştır. Erzurumlu Zihnî olarak da tanınan bu şairin mesnevisi aslında na't türünde yazılmıştır. Fakat mesnevinin 57 beyitlik bölümü besmeleden bahsetmektedir. Mesnevi, besmelenin önemini ve kutsiyetinin anlatıldığı beyitler ile başlar:

Deyüp ihlâs ile bismi'llâhı

Açalım râz-ı kelâmu'llâhı

Cümlenin besmeledir serdârı

Dikkat etsen görünür esrârı

Lev-i mahfûzun odur tâc-ı seri

Cümle âsmânın odur mu'anberi

Zihnî (Mesnevî, 1/1-2-3)¹²⁷

...

Evvel-i ketb-i kalem besmeledir

Ceyş-i eşyâya 'alem besmeledir

Bu zuhûrâta sebep bismi'llâh

Bu ne 'izzet durur Allâh Allâh

Levhin üstünde turur 'izzet ile

'Alem-i kudretidir rif'at ile

Midhat ü vasfına imkân yokdur

Şânını nakl ile pâyân yokdur

Bâğ-ı tahkîkin odur zîb ü ferî

Ebhur-ı hikmetin âbı güherî

Sebeb-i sıhhat-ı ebrâz oldur

Merca'-ı zât ile a'râz oldur

Sebeb-i hall-i müşâkildir ol

¹²⁶ Üzeyir Dereli, *Ca'ferî'nin Hayatı, Eseri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, PÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2003, s. 192-193.

¹²⁷ Muhsin Macit, *Erzurumlu Zihnî Divanı*, KBY, Ankara 2001, s. 107.

Bâ'is-i bed-i mu'âmidir ol Zihnî (Mesnevi, 1/5-6-7-8-9-10-11-12)¹²⁸
 Şair, mesnevîde yer yer besmelenin bâsı ve altındaki nokta ile diğer harflerin manalarına da değinmiştir:

Bâsıdır burc-ı şerâfet mihri
 Ya'ni eflâk-i hakikat mihri
 Noktası dâ'ire-i imkândır
 Nokta-ı kün gibi pür ihsândır
 Noktasın anlayamaz nev'-i beşer
 Fehm-i şânında kusûr eylerler
 Felek ü sidre vü 'arş-ı a'lâ
 Nokta-i besmeleden oldu nümâ
 Sînidir sünbül-i bâğ-ı vahdet

Mahzen-i lutf-ı nevâl ü 'azamet Zihnî (Mesnevi, 1/28-29-30-31-32)¹²⁹

...

Mîmidir mahzen-i lûtf-ı Mevlâ

Ya'ni gencîne-i eltâf-ı Hudâ Zihnî (Mesnevi, 1/37)¹³⁰

...

Lafzatu'llâhı dür-i yektâdır

Kal'aveş hâsıra-i esmâdır

Binbir esmâ olur andan mefhûm

Anda esrâr olupdur mektûm

Sana tebşîr eder ey kalb-i selîm

Lutf-ı Mevlâ ile Rahmân u Rahîm

Muttasıl hey'et-i Rahmân u Rahîm

Ya'ni esmâ-i cedîrû't-ta'zîm Zihnî (Mesnevî 1/49-50-51-52)¹³¹

Aynı şekilde XVIII. asrın münşeât ve letaifleriyle ünlü şairi Tokatlı Kânî de divanının başında üç besmele-nâme ye yer vermiştir. Şair, her üç manzumesinde de besmelenin vasıflarından ve faydalarından bahsetmektedir:

'Alem kaldırsa bir yerde kaçan sultân-ı bi'smillah

Olur lâhûtiyân ârâyış-i dîvân-ı bi'smillah

Olur tâvûs-ı kudsî ewvelîn menzilde bâl-efşân

Ne rûtbe mürtefi'dür âşiyân-ı şân-ı bi'smillah Kânî¹³²

¹²⁸ Muhsin Macit, *Erzurumlu Zihnî Divanı*, s. 107.

¹²⁹ Muhsin Macit, *Erzurumlu Zihnî Divanı*, s. 109.

¹³⁰ Muhsin Macit, *Erzurumlu Zihnî Divanı*, s. 109.

¹³¹ Muhsin Macit, *Erzurumlu Zihnî Divanı*, s. 110-111.

...

Tulû' itdi derûna çün meh-i tâbân-ı bi'smillah
 Ana 'aks itdi zîrâ pertev-i rahşân-ı bi'smillah
 Olurdu an-be-an ekvân garîk-i lücce-i envâr
 Eger çehre-nümâ olsaydı hüsn ü ân-ı bi'smillah Kânî¹³³

...

Cihânı kaplamışdur pertev-i envâr-ı bi'smillah
 Kamaşdırmış dü-kevnün dîdesin dîdâr-ı bi'smillah
 Bilürsen kemterîn sırrın iki dünyâya sığmazsın
 Ki sığmaz safha-i endîşeye esrâr-ı bi'smillah Kânî¹³⁴

Örneklerini daha da çoğaltabileceğimiz bu tür manzûmeler; genellikle Besmelenin faziletinden, harflerinden, Kur'ân'ın özü olduğundan ve onsuz hiç bir işe girişilmemesi gerektiğinden bahsetmektedir.¹³⁵

Divan şiirinde Besmelenin ilk harfi olan bâ ile ilgili şiirler de yazılmıştır. Hz. Ali'den rivayet edilen “*Bütün ilimler Besmelenin bâ'sında derc olunmuştur.*” ve “*Eğer yazmak isteseydim Besmelenin bâ'sı hakkında bir deve yükü kitap yazardım.*”¹³⁶ şeklindeki ifadeler, özellikle tasavvuf edebiyatımızda bu konuyla ilgili manzumeler yazılmasına vesile olmuştur. Besmelenin bâ'sına “*Allah'tan yardım isteyerek, O'na sığınarak, O'nu araç kılarak işe başlıyorum.*”¹³⁷ şeklinde derin manalar yüklenmesi de bu ilginin sebeplerindendir. Yine Hz. Ali'ye isnat edilen “*Tevrat, İncil ve Zebûr'da olan her şey Kur'ân'da; Kur'ân'da var olanlar Fatihâ'da; Fatihâ'dakiler Besmelede ve Besmeledekilerde bâ'da mevcuttur. Bâ harfinde de ne varsa altındaki noktadadır. Ben bâ'nın altındaki noktayım.*” ifadeleri, bu harfin bir anlamda kutsiyetini artırmıştır:

Besmeledir câmi-i cümle 'ulûm
 Nokta-i vahdet rumûz-ı mübtedâ
 ...
 Bâ-i besmeledir Muhammed Mustafâ
 Nokta-i bâ'dır 'Ali'yyü'l-Murtazâ¹³⁸

Hurûflerin büyük şairi Seyyid Nesîmî bir beytinde, besmelenin sırrının bâ harfinin altındaki noktada saklı bulunduğunu ve bu sırrı bilmeyenin yoldan çık-

→ →

¹³² İlyas Yazar, *Kânî Dîvânı*, Libra Yay., İstanbul 2010, s. 279.

¹³³ İlyas Yazar, *Kânî Dîvânı*, s. 280.

¹³⁴ İlyas Yazar, *Kânî Dîvânı*, s. 281.

¹³⁵ Divan şiirinde Besmele ile ilgili yazılan diğer şiirler için bk: Ahmet Sevgi, “Molla Câmî'nin Besmele Şerhi ve Türk Edebiyatına Tesirleri”, *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 5, 1999, s. 1-50.

¹³⁶ Hamiye Duran, *Besmele Tefsiri, Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, TDV Yay., Ankara 2007, s. 16.

¹³⁷ Hamiye Duran, *Besmele Tefsiri, Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, s. 16

¹³⁸ Hamiye Duran, *Besmele Tefsiri, Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, s. 24.

miş bir müşrik olduğunu iddia etmektedir:

Nokta-i sırr-ı ilâhî bâ'-i bismillâhdur

Kim ki bilmez bu sırrı ol müşrik-i güm-râhdur Seyyid Nesimî¹³⁹

Lâmiî'nin Vâmık u Azrâ'sında, Besmelenin bâ'sı şöyle geçmektedir:

Birdür çün iki 'âlemden murâd

Kıldı bir noktayla bâsı ittihâd

İki 'âlem sırrıdır ol nokta bes

Nûr-ı vahdetten olupdur muktebes

Kutbıdır bu nokta 'arş-ı enverün

Merkezidür işbu ferş-i 'anberün

Olmayan bu nokta sırrından habîr

İdemez hurşîd-veş keşf-i zamîr¹⁴⁰

Mehmed Dede ise bâ-yı Besmelenin dört kitabın özü olduğunu söyleyerek Hz. Ali'nin sözüne telmihte bulunmaktadır:

Besmelenin bâsı eger feth-i bâb

İtmese feth olmaz idi dört kitâb¹⁴¹

İslâm sanat ve edebiyatında yüzyıllar boyunca etkisini devam ettiren Besmele hakkında divan şiirinde yazılmış daha birçok şiir mevcuttur. Girişilen her hayırlı işe Besmeleyle başlama geleneğinden mülhem olarak günümüzde de bu anlayış devam etmektedir.

5. Fal-ı Kur'ânlar

Yapılacak bir işin sonucunun iyi mi kötü mü olacağını önceden bilmek, bir insanın yazgısını öğrenmek, yapılması gereken bir iş için uğurlu zamanı seçebilmek¹⁴² ve daha birçok sebepten dolayı fal, insanlık tarihinin en eski uğraşlarından biri olagelmıştır. Özellikle Osmanlı toplumunda; yıldız falı, el falı, kâğıt falı, iç organlar falı, kuş falı, kum falı, zar falı, ateş falı, su falı, çay ve kahve falı gibi birçok fal çeşidinin yaygın olduğu bilinen bir gerçektir.¹⁴³ Kültürümüzde fal geleneğinin şekillenmesinde Hz. Ali, Cafer-i Sâdık ve Muhyiddin Arabî gibi isimlerin önemi büyüktür.¹⁴⁴

Divan şairleri, Kur'ân ve fal tabirlerini yan yana kullanırken çoğu zaman sevgilinin güzelliğine göndermede bulunmuştur. Şairlerimiz, *hat* kelimesinin ay-

¹³⁹ M. Fatih Köksal, "Seyyid Nesimî'nin Yayımlanmamış Şiirleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S: 50, 2009, s. 94.

¹⁴⁰ Ahmet Sevgi, *Molla Câmî'nin Besmele Şerhi ve Türk Edebiyatına Tesirleri*, s. 21.

¹⁴¹ Ahmet Sevgi, *ağm*, s. 44.

¹⁴² Sennur Sezer, *Osmanlı'da Fal ve Falnameler*, Milliyet Yay., İstanbul 1998, s. 9.

¹⁴³ Mehmet Aydın, "Fal", *TDVİA*, Cilt: 12, TDV Yay., İstanbul 1995, s. 135.

¹⁴⁴ Halil Ersoylu, *Fal, Falname ve Bir Çiçek Falı (Der Aksam-ı Ezhâr)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1997, s. 27.

va tÿyü ve sevgilinin yanağındaki sarı tÿyler anlamından başka yazı anlamına gelmesinden hareketle, sevgilinin yüzünü bir *Mushaf*'a yani Kur'ân'a benzetmişlerdir. Dolayısıyla sevgilinin yüzüne bakan divan şairi, aynı zamanda Kur'ân falına da baktığını tasavvur etmektedir:

Fâl ettim idi mushaf-ı hüsninde geldi "lâ"
 Bildim ki 'aşkın etse gerek nefy-i mâsivâ Nevî¹⁴⁵
 Tefe'ül eyleyüp açdum nigârun mushaf-ı 'ışkun
 Revân seyf âyeti geldi tarîkumda şehâdet var Ravzî¹⁴⁶

Divanlardaki bu tür kullanımların dışında özellikle Osmanlılar döneminde mensur veya manzum birçok falnâme de yazılmıştır.¹⁴⁷ Kur'ân'ın falı yasaklamasına ve şeytan işi olarak vasıflandırmasına¹⁴⁸ rağmen, tarihin her döneminde fala duyulan ilgi azalmamıştır. Bu ilginin doğru olmadığını Kur'ân şairi olarak nitelendirebileceğimiz Mehmet Akif Ersoy, şu şekilde ifade etmektedir:

Ya açar Nazm-ı Celil'in bakarız yaprağına;
 Yahud üfler geçeriz bir ölünün toprağına;
 İnmemiştir hele Kur'ân, bunu hakkiyle bilin
 Ne mezarlıkta okunmak ne de fal bakmak için¹⁴⁹

Kur'ân'ın bu açık ve net tavrından dolayı olsa gerek falnâmeler, genelde Neml Sûresi 65. ayeti¹⁵⁰ ve Haşr Sûresi 22. ayetlerine¹⁵¹ telmihte bulunarak "Gaybı ancak Allah bilir" ibareleriyle başlamaktadır. Ayrıca Hz. Muhammed'in "İslâm'da teşe'üm yoktur, en hayırlısı tefe'üldür, tefe'ül sizden birinizin duyduğū güzel sözdür"¹⁵² meâlindeki hadisinden yola çıkarak yapılan bazı yorumlar, falın; Müslüman Türk toplumunun büyük bir kesiminde, bir işe başlamadan önce özellikle önemli kararlar alınacağı zaman bir tür istihâre gibi algılanmasına sebep olmuştur. Bu vesileyle fal; iyi talih, baht ve niyet anlamlarında telakki

¹⁴⁵ Mertol Tulum – M. Ali Tanyeri, *Nevî Divan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977, s. 592.

¹⁴⁶ Yaşar Aydemir, *Ravzî Divanı*, Birleşik Kitabevi, Ankara 2007, s. 292.

¹⁴⁷ Fal ve çeşitleriyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk: İsmail Hikmet Ertaylan, *Falname*, Sucuoğlu Matbaası İstanbul 1951; Ayşe Duvarcı, *Türkiye'de Falcılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser: Risâle-i Falname Cafer-i Sâdık ve Tefe'ül-nâme*, KBY, Ankara 1993; Halil Ersoylu, "Fal, Falname ve Fâl-ı Reyhân-ı Cem Sultan", *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, V/2, İstanbul 1981, s. 69-81; İ. Hakkı Aksoyak, *Kefeli Hüseyin Râznâme*, Harvard University, 2004; Cemal Kurnaz, "XVI. Asır Şairlerinden Za'îfî'nin Fâl-ı Murgan'ı", *Şükürü Elçin Armağanı*, Ankara 1983, s. 221 -234; Y. Ziya Sümbüllü, "Fal ve Falcılık Kavramı Ekseninde Türk Kültür Tarihinde Fal ve Kehânet", *TAED*, S: 43, Erzurum 2010, s. 55-72.

¹⁴⁸ Mâide, 5/3, 5/90.

¹⁴⁹ Ömer Rıza Doğrul, *Mehmed Âkif'in Hayatı, Safahat*, İnkılap ve Aka Yay., İstanbul 1977, s. 170.

¹⁵⁰ "De ki: 'Göktekiler ve yerdekiler gaybı bilemezler, ancak Allah bilir...' Nemi, 27/65.

¹⁵¹ "O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'tır. Gaybı da görünen âlemi de bilendir..." Haşr, 59/22.

¹⁵² Z. A. Zebîdî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, (çev: Ahmed Naim), Cilt: 12, DİB Yay., İstanbul 1978, s. 92.

edilmiştir.¹⁵³ Bu anlayışın bir yansıması olarak, dinle ilgili uygulamalarda hiç taviz vermeyen bir şeyhülislâm olarak tanınan Ebu's-suûd Efendi'nin; Kur'ân yoluyla fal bakmayı, suç ya da günah saymayan fetvalarının da bulunduğunu görmekteyiz.¹⁵⁴ Yani bu tür falların amacı, gelecekte haber vermek değildir. Bu yüzdendir ki insanlar, Kur'ân falına bakmadan önce yapacakları işin hayırlı olup olmadığı konusunda bir niyet tutmuşlardır.

İşte bu vesileyle şairlerin birçoğu, bu konuda Hz. Muhammed'in yukarıda bahsi geçen hadisine telmihte bulunmaktadırlar:

Nebîdendür hakîkat bu rivâyet
Ki bundan bek bulunmaz fâl-i gâyet
Buyurmuşdur heves eyleğil öli
Münâsibdür bilesin cümle hâli
Nebîler fâlidur şek dutmak olmaz
Gâyıbı Hakdan artuk kimse bilmez¹⁵⁵

Eskiden Kur'ân falları genelde manevî bir konuda karar alınmak istediği zaman yapılırdı. Buna göre bir kimse abdest aldıktan sonra Kur'ân'ı eline alır. Sonra Kur'ân'ın rastgele bir sayfasını açar, sağ taraftan baştan üç satır okur ve ayetteki manaya göre bir netice çıkarırdı.¹⁵⁶ Bu ritüel, bazı farklılıklar olsa da genel itibarıyla aynı şekilde uygulanmaktadır:

Dilersen kim açasın fâl-i Kur'ân
Arı âbdest alasın ide Gufrân
Oku bir Fâtiha üç Kulhüvallâh
Kim onara işüni evvelallâh
Salavât idesin üç kerre Resûle¹⁵⁷
Ne işün varisa döne usûle
Oku la-havle elün Mushafa ur
Açup sağ yana bak ne gelür gör
Yedinci satıra çün saya harfi
Ki âkil âdemîler dürüye harfi¹⁵⁸
Yedinci kâğızı dahı açup okugıl

¹⁵³ Aşşe Duvarcı, *Türkiye'de Falçılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser: Risâle-i Falname Cafer-i Sâdik ve Tefeülname*, s. 1.

¹⁵⁴ Sennur Sezer, *Osmanlı'da Fal ve Falnameler*, s. 13.

¹⁵⁵ Mehmet Temizkan, "Bir Kur'ân Fali", *Milli Folklor*, S: 74, 2007, s. 71-72.

¹⁵⁶ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, İkinci Kitap, (hızl: Kazım Arısam, Duygu Arısan Güney), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 364.

¹⁵⁷ Beytin 1. mısrasında vezin bozukluğu vardır. "kerre" kelimesinin "kez" olarak düzeltilmesiyle vezindeki hata giderilebilir.

¹⁵⁸ Beytin ikinci mısrasında vezin bozuktur.

Yedinci satıra bak dahi okugl¹⁵⁹

Falnâmelere bakıldığında Kur'ân tefe'ülünde iki farklı yöntemin uygulandığı görülmektedir. Buna göre Kur'ân tefe'ülleri; harflerin ve ayetlerin yorumu şeklinde ikiye ayrılmaktadır:

Harflerin yorumuna dayalı falnâmelerde, Kur'ân'dan rastgele bir sayfa açılır ve açılan sayfadaki yedinci satırdaki ilk harfe bakılarak çıkan harfin fal cetvelinde gösterilen anlamına göre yorum yapılır. Yine bu yöntemin başka bir uygulamasında ise Kur'ân açılır, sağ sayfadaki Allah kelimesinin sayısı tespit edilir. Çıkan sayı kadar sol sayfadan satır, yukarıdan aşağıya sayılır. Bulunan satırın ilk harfi dikkate alınır, fal cetvelinde harfin anlamı bulunarak yorumlanır:

Açup el mushafı hoş izzet eyle

Sayup yidinci satra dikkat eyle

Eger gelse elif satr evvelinde

Murâdın dâmenin bil baht elinde¹⁶⁰

Beyitte de görüldüğü gibi elif harfinin gelmesi hayırlı bir sonuç olarak nitelendirilmektedir.

Kur'ân fallarında kullanılan ikinci yöntem ise seçilmiş bazı ayetlerin yorumuna dayanmaktadır. Ayşe Duvarcı'nın yayımlamış olduğu "*Risâle-i Falnâme Lî Ca'fer-i Sâdık ve Tefeülnâme*" adlı iki falnâme bu konuda yazılmış örnekleri ihtiva etmektedir.

6. Hurûfîlik ve Kur'ân

Yazının bulunmasıyla birlikte insanoğlu tarafından harflere ve rakamlara zaman içinde kutsiyet atfedilerek bazı sırların bunlar içinde gizlendiği düşüncesi bir inanış hâline gelmiştir. Hemen her inanç sisteminde yansımaları olan bu inanış, divan şiirinde de kendisini göstermiştir. *İlm-i hurûf* olarak nitelendirilen bu anlayışın sonucunda şairlerimiz, harfleri bir mazmun olarak kullanmışlardır.¹⁶¹ Bunun sonucunda da harfler vasıtasıyla çoğunlukla sevgilinin güzellik unsurları ve âşığın durumu ifade edilmeye çalışılmıştır:

Çün zülfi cîm ü kaddi elif kaşı nûn imiş

Dirsem n'ola o serv-i gül-endâma cân dahi Karamanlı Nizâmî (G. 109/2)¹⁶²

Beyitten de anlaşılacağı üzere sevgilinin saçı cim, boyu elif, kaşı ise nun harfine benzetilmek suretiyle ikinci mısradaki *cân* kelimesi teşekkül etmiştir. Yine Karamanlı Nizâmî'ye ait aşağıdaki beyitte ise harfler verilmemiş, ama *elem* kelimesinden hareketle elif, lam ve mim sevgilinin güzellik unsurlarına

¹⁵⁹ Mehmet Temizkan, *Bir Kur'ân Fali*, s. 71. (Son beyitte de vezinde bozukluklar bulunmaktadır.)

¹⁶⁰ İsmet Şanlı, "XVI. Yüzyıl Divan Şâiri Fedâî ve Fal-nâme-i Kur'ân-ı 'Azîm'i", *UÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 5, Bursa 2003, s. 171/172.

¹⁶¹ Âmil Çelebioğlu, "Harflere Dâir", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB Yay., İstanbul 1988, s. 599.

¹⁶² Halûk İpekten, *Karamanlı Nizâmî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, s. 229.

teşbih edilmiştir. Elem kelimesindeki elif, sevgilinin boyunu; lam, saçını; mim harfi ise ağzını temsil etmektedir:

Görelî kâmet ü zülf ü dehenün harflerün

Ugradum fâriğ ü âzâde yürürken eleme Karamanlı Nizâmî (G. 104/4)¹⁶³

Yine aynı benzetmelere dayalı bir beyti Necâtî Bey'de görmekteyiz:

Görünmeyeli kâmet ü zülfünle dehânun

Âşıklarınun hâlini sor kim eleme var Necâtî Bey (G. 205/4)¹⁶⁴

Divan şiirinde harflerle ilgili olarak bu ve benzeri örnekleri çoğaltmak mümkündür.¹⁶⁵ Divan şiirinde harflerin kullanımına genel olarak baktığımızda; sevgilinin güzellik unsurları, tasavvuf, fal, ebced hesabı, elif-nâmeler gibi değişik ilgilerle kullanıldığını görmekteyiz.

Divan şiirinde harflerin özellikle Kur'ân harflerinin kullanıldığı alanlardan biri de hurûflîktir. Kökeni eski çağlara kadar uzanan ve harflerle sayıların kut-sallığına inanan, bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen Hurûflîk,¹⁶⁶ siya-setten edebiyata kadar uzanan bir çizgide etkili olmuştur. Fazlullah-ı Hurûfî tarafından kurulan bu inanç sistemi, İslâm öncesi kaynakların yanı sıra Kur'ân'daki harflerden de etkilenmiştir. Hurûflîğin bütün dinî emirleri, hükümleri, Kur'ân'daki yirmi sekiz harf ve Fazlullah'ın *Câvidan-nâmesi*'ndeki otuz iki harften oluşan bir merkeze oturmuştur.¹⁶⁷ Bu harfler esas alınarak çeşitli tasavvufî konular, namaz, oruç gibi ibadetler, İslâmın emirleri ve yasakları izah edilmeye çalışılmıştır. Bu inanıştaki harflerin özelliklerini Fâtiha Sûresi'nden hareketle şöyle özetleyebiliriz:¹⁶⁸

Kur'ân, Arapçadaki 28 harften meydana gelmiştir. Fazlullâh'ın *Câvidân*'ı ise Farsçadaki 32 harften teşekkül etmiştir. Kur'ân'da olmayan dört harfin yani “پ چ ژ گ” yerine “لا” getirilmiştir. “لا” okunduğu gibi yazılırsa dört harftir: Yani bu harfin okunuşunda; “*lam, elif, mim* ve *fe*” sesleri kullanılmaktadır. İnsanın yüzünde yedi siyah hat vardır. İki kaş, dört kirpik, bir saç. Bunların hatları ve yerleri hesaplanınca on dört olur. Bunlar doğuştan gelen özellikler olduğu için *ana hatları* şeklinde isimlendirilir. Erkeklerde ergenlik çağında ortaya çıkan yedi hat daha vardır: Sağ ve sol yanlarda iki bıyık, iki sakal, iki burun hatları, bir alt dudak altındaki hat. Bunların da hatları ve yerleri hesaplanınca on dört olur. Bu hatların toplamı 28 olur ve Kur'ân'ın 28 harfine tekâbül eder. Fâtiha Sûresi, Kur'ân'ın özüdür ve yedi ayettir, yedi de adı bulunmaktadır. Bu sûre yüzdeki

¹⁶³ Halûk İpekten, *Karamanlı Nizâmî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, s. 224.

¹⁶⁴ Ali Nihat Tarlan, *Necâtî Beg Divanı*, s. 243.

¹⁶⁵ Divan şiirinde harflerle ilgili olarak yapılan çalışmalardan bazıları için bk: Dursun Ali Tökel, *Divan Şiirinde Harf Simgeçiliği*, Hece Yay., İstanbul 2003; Âmil Çelebioğlu, “Elif Harfiyle İlgili Bâzi Edebî Husûsiyetler”, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB Yay., İstanbul 1988, s. 607-624.

¹⁶⁶ Hüsamettin Aksu, “Hurûflîk”, *TDVİA*, Cilt: 18, TDV Yay., İstanbul 1998, s. 408.

¹⁶⁷ Abdülbâki Gölpınarlı, *Hurûflîk Metinleri Kataloğu*, TTK Basımevi, Ankara 1973, s.18.

¹⁶⁸ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk: Fatih Usluer, *Hurufîlik*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2009.

yedi hata işaret etmektedir.¹⁶⁹

Bu inanın divan şiirinde en önemli temsilcisi Seyyid Nesîmî olmuştur. Hurûfliğe dair pek çok hususun, onun şiirlerinde sistematik bir şekilde ifade edildiğini görmekteyiz.¹⁷⁰ Divanının neredeyse her manzumesinde bir şekilde Hurûflikten bahseden Seyyid Nesîmî, birçok yerde sevgilinin güzelliği unsurlarını harflerle bağlantılı olarak ifade etmiştir. Bu yüzdendir ki Kur'ân'daki birçok ayeti telmih ve iktibas yoluyla kullanmıştır. Bu yönüyle Seyyid Nesîmî bir Kur'ân şairidir.¹⁷¹

Nesîmî, Mustafa Ünver'in deyimiyle şiirlerinde bir nevi Kur'ân tefsiri yapmakta ve kendince dikkat çekici ayet, kavram ve kelimelere Hurûflik kıyafetlerini giydirmekte, sunduğu aşırı yorumlarla ilgili Kur'ânî çıkarımlarla kendi mezhebini desteklemektedir. Bu çerçevede Ünver, Nesîmî'nin divanında 703 ayet ve sürenin, iktibas veya telmih yoluyla kullanıldığını tespit etmiştir.¹⁷²

Bu bağlamda Kur'ân'ın Hurûflik inancı doğrultusunda kullanılmasına Seyyid Nesîmî'nin şiirlerinden birkaç örnek vermek istiyoruz:

İy yüzün *innâ fetehnâ* iy cemâlün fâtiha
 İy boyun çün kıl tebârek geldi sidre müntehâ¹⁷³
 Kaşınla kirpiğin vahyi bana geldi vü bildirdi
 Ki sensin arş ile kürsî yüzün yazısı Kur'ândır (G. 58/5)¹⁷⁴
 Seb'a-hân hâfıza sordum ki kaşın ile gözün
 Hak ile bâtlı fark edici Furkân dediler (G. 86/8)¹⁷⁵
 Kur'ân'dır anun sûreti aydur Nesîmî şek değil
 Münkir eger yok der ise uş mushaf u tefsîrimiz (G. 193/13)¹⁷⁶
 Mushaf-ı Hakdır yüzün ma'nî içinde bî-hılâf
 Zülf ü kaş u kirpigindir ol kitâbın hatları (G. 454/15)¹⁷⁷
 Yüzündür kıble-i îmân kaşınla kirpiğin Kur'ân
 Budur şol müşkili âyet ukûli bî-zebân etti (G. 404/6)¹⁷⁸
 Kirpiğin kaş u zülf ü ruh-sârın

¹⁶⁹ Abdülbâki Gölpınarlı, *Hurûflik Metinleri Kataloğu*, s. 18.

¹⁷⁰ Mustafa Ünver, *Hurufilik ve Kur'ân*, Fecr Yayınevi, Ankara 2003, s.152.

¹⁷¹ Mustafa Ünver, *Hurufilik ve Kur'ân*, s. 171.

¹⁷² Mustafa Ünver, "Nesîmî'nin Şiirlerinde Kur'ân'a Referans Sorunu", *OMÜİFD*, S: 24-25, 2007, s. 124-126.

¹⁷³ M. Fatih Köksal, *Seyyid Nesîmî'nin Yayınlanmamış Şiirleri*, s. 90.

¹⁷⁴ Hüseyin Ayan, *Nesîmî Divanı*, Akçağ Yay. Ankara 1990, s. 111.

¹⁷⁵ Hüseyin Ayan, *Nesîmî Divanı*, s. 127.

¹⁷⁶ Hüseyin Ayan, *Nesîmî Divanı*, s. 194.

¹⁷⁷ Hüseyin Ayan, *Nesîmî Divanı*, s. 358.

¹⁷⁸ Hüseyin Ayan, *Nesîmî Divanı*, s. 324.

Hak kelâmıdır oku Kur'ânı	(G. 430/3) ¹⁷⁹
Sûretin Mushafdır ey cân pâresi	
Lutf u hüsn ol Mushafın sı-pâresi	(Tuyuğ 304) ¹⁸⁰

SONUÇ

Din, bütün toplumlarda sadece uhrevî hayatı değil dünyevî hayatı da etkileyen önemli bir faktör olmuştur. Bu yüzdendir ki bütün dinler; siyaseti, kültürü, sosyal hayatı ve sanatı doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. Öyleki bu etkilenmeye sanat açısından bakıldığında dinin, sanat ve edebiyatın kaynağı olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir.

Bu bağlamda İslâmiyet özellikle Kur'ân-ı Kerîm vasıtasıyla kendi müntesiplerinin oluşturmuş oldukları edebî anlayışları doğrudan etkilemiştir. Kur'ân, hem söyleyiş güzelliği hem de muhtevası bakımından özellikle divan şairleri için bitmez tükenmez bir kaynak olmuştur. Divan şairleri, Kur'ân'ın muhtevasını öyle çok ve etkili kullanmışlardır ki, beyit ve mısraları çoğu zaman Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ifadesiyle "*Hamdullah yazması bir Kur'ân sayfası*"nı hatırlatmaktadır.¹⁸¹

Yazımızda; Kur'ân ayetlerinin telmih veya iktibas yoluyla kullanımı, Kur'ân kıssalarının edebî türlere kaynaklık etmesi, manzum ayet ve sûre tercümeleri, besmelenâmeler, falnâmeler ve Kur'ân harflerinin çeşitli yansımaları şeklinde başlıklar hâlinde incelemeye çalıştığımız bu etki, Kur'ân'ın edebiyatımızdaki yerini ve önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Kaynakça

- » Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, İkinci Kitap, (hzl: Kazım Arısam, Duygu Arısan Güney), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995.
- » AKKAYA, Hüseyin, *Osmanlı Türk Edebiyatında Süleyman Peygamber ve Şemseddin Sivâsî'nin Süleymâniyyesi*, Harvard Üniversitesi 1997.
- » AKSU, Hüsamettin, "Hurûfîlik", *TDVİA*, Cilt: 18, TDV Yay., İstanbul 1998, s. 408-412.
- » AKYÜZ, Kenan, vd., *Fuzûlî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 2000.
- » ALPARSLAN, Ali, "Kitâbe", *TDVİA*, Cilt: 26, Ankara 2002, s. 76-81.
- » ARSLAN, Mehmet, *Bursalı İffet Divanı*, Kitabevi Yay., İstanbul 2005.
- » ARSLAN, Mehmet-AKSOYAK, İ. Hakkı, *Haşmet Külliyyatı*, Dilek Matbaacılık, Sivas 1994.
- » AYAN, Hüseyin, *Nesîmî Divanı*, Akçağ Yay. Ankara 1990.
- » AYDEMİR, Abdullah, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, TDV Yay., Ankara 1996.
- » AYDEMİR, Yaşar, *Ravzî Divanı*, Birleşik Kitabevi, Ankara 2007.
- » AYDIN, Mehmet, "Fal", *TDVİA*, Cilt: 12, TDV Yay., İstanbul 1995, s. 134-138.
- » BANARLI, Nihat Sâmî, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, MEB Yay., İstanbul 1998.
- » CANPEK, M. Şemseddin, *Külliyyât-ı Şemsî (Divân-ı Hadîkatü'l-Meânî)*, (hzl: Orhan Bilgin), İstanbul 1990.
- » ÇELEBİOĞLU, Âmil, "Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler" *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB Yay., İstanbul 1998, s. 348-365.
- » ÇELEBİOĞLU, Âmil, "Harflere Dâir", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, MEB Yay., İstanbul

¹⁷⁹ Hüseyin Ayan, *Nesîmî Divanı*, s. 341.

¹⁸⁰ Hüseyin Ayan, *Nesîmî Divanı*, s. 434.

¹⁸¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1997, s. 18.

- 1988, s. 599-606.
- » DERELİ, Üzeyir, *Ca'ferî'nin Hayatı, Eseri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, PÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2003.
- » DOĞRUL, Ömer Rıza, *Mehmed Âkîf'in Hayatı, Safahat*, İnkılap ve Aka Yay., İstanbul 1977.
- » Dukâğın-zâde Taşlıcalı Yahyâ Bey, *Gencine-i Raz*, Manisa Halk Kütüphanesi, 45 Hk 2707, 2b-4a.
- » DURAN, Hamiye, *Besmele Tefsiri, Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*, TDV Yay., Ankara 2007.
- » DUVARCI, Ayşe, *Türkiye'de Falcılık Geleneği ile Bu Konuda İki Eser: Risâle-i Falname Cafer-i Sâdık ve Tefeülname*, KBY, Ankara 1993.
- » EL-FARUKÎ, İsmâil Râci-EL-FARUKÎ, Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası* (çev. M. Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu), İnkılap Yay., İstanbul 1997.
- » ELİÖT, Thomas Stearns, *Edebiyat Üzerine Düşünceler* (çev. Sevim Kantarcioğlu), KTBY, Ankara 1983.
- » EMİNOĞLU, Emin, *Destân-ı Yûsuf*, IQ Yay., İstanbul 2008.
- » ERSOYLU, Halil, *Fal, Falname ve Bir Çiçek Falı (Der Aksam-ı Ezhâr)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1997.
- » ERTAYLAN, İ. Hakkı, "Türk Dilinde Yazılan İlk Yûsuf ve Zelîha", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. III, S: 1, 1948, s. 211-230.
- » GÖLPINARLI, Abdülbâki, *Hurûfluk Metinleri Kataloğu*, TTK Basımevi, Ankara 1973.
- » GÜLDAŞ, Ayhan, *Hailname*, KBY, Ankara 1996.
- » GÜLHAN, Abdülkerim, *Hakanî Mehmed Bey Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni*, GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.
- » İPEKTEN, Halûk, *Karamanlı Nizâmî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Sevinç Matbaası, Ankara 1974.
- » KALKIŞIM, Muhsin, *Şeyh Gâlib Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara 1994.
- » KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Çile*, Büyük Doğu Yay.İstanbul 1996.
- » KÖKSAL, M. Fatih, "Klâsik Edebiyatımızı İsimlendirme Meselesi", *Klâsik Türk Şiiri Araştırmaları*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 11-28.
- » KÖKSAL, M. Fatih Köksal, "Seyyid Nesîmî'nin Yayımlanmamış Şiirleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S: 50, 2009, s. 77-135.
- » KÖPRÜLÜ, Fuad, *Edebiyat Araştırmaları*, TTK Yay., Ankara 1999.
- » KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara 2004.
- » KÖSE, Bünyamin, *Şeyhî Ali Şehsüvaroğlu (Şeyhî Efendi) ve Riyâzü'l-Gufrân (Tefsir-i Yâsin-i Şerif) Adlı Mazum Eserinin Tenkitli Metni*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- » *Kur'an-ı Kerim Meâli*, (hzi: Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin), DİB Yay., Ankara 2009.
- » KÜÇÜK, Sabahattin, *Bâkî Dîvânı*, TDK Yay., Ankara 1994.
- » LEVEND, Agâh Sırrı, "Divan Edebiyatında Hikâye" *TDAY Belleten*, Ankara 1967, s. 71-117.
- » LEVEND, Agâh Sırrı Levend, "İslâmî Edebiyatın Esasları ve Kaynakları", *TDAY Belleten*, 1971, s. 159-194.
- » LEVEND, Agâh Sırrı, "Dinî Edebiyatımızın Başlıca Ürünleri", *TDAY Belleten*, 1972, s. 35-80.
- » LEVEND, Agâh Sırrı, *Divan Edebiyatında Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- » LEVEND, Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt: 1, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- » MACİT, Muhsin, *Erzurumlu Zihni Dîvânı*, KBY, Ankara 2001.
- » MENGİ, Mine, *Mesîhî Dîvânı*, AKM Yay., Ankara 1995.
- » MERMER, Ahmet, *Karamanlı Aynî ve Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara 1997.
- » PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: I, MEB Yay., İstanbul 2004.
- » PORCHE, François, "Lev Tolstoy" *Büyük Yazarlar* (çev. İhsan Akay) İstanbul 1970, s. 117-128.
- » READ, Herbert, *Sanatın Anlamı* (çev: Güner İnal, Nuşin Asgari), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1974.
- » SEVGİ, Ahmet, *Merdümî, Tuhfetü'l-İslâm*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1993.
- » SEVGİ, Ahmet, "Okçu-zâde'nin Manzûm Kırk Âyet Tercümesi", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 1, Konya 1994, s. 145-155.
- » SEVGİ, Ahmet, "Molla Câmî'nin Besmele Şerhi ve Türk Edebiyatına Tesirleri", *SÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 5, 1999, s. 1-50.
- » Seyyid Kutub, *Kur'an'da Edebî Tasvîr* (çev. Süleyman Ateş), Hilal Yay., Ankara 1969.
- » SEZER, Sennur, *Osmanlı'da Fal ve Falnameler*, Milliyet Yay., İstanbul 1998.
- » Şâkir Ahmed Paşa, *Tertîb-i Nefis*, İstanbul 1269.

- » ŞANLI, İsmet, "XVI. Yüzyıl Divan Şâiri Fedâyî ve Fal-nâme-i Kur'ân-ı 'Azîm'i", *UÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 5, Bursa 2003, s. 161-178.
- » TARLAN, Ali Nihat, *Zâtî Divanı*, Cilt:1, İÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1967.
- » TARLAN, Ali Nihat, *Necatî Beg Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1992.
- » TARLAN, Ali Nihat, *Hayâlî Divanı*, Akçağ Yay., Ankara 1992.
- » TARLAN, Ali Nihat, *Ahmet Paşa Divanı*, MEB Yay., İstanbul 2005.
- » TANPINAR, Ahmet Hamdi, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1997.
- » TEMİZKAN, Mehmet, "Bir Kur'ân Falı", *Millî Folklor*, S: 74, 2007, s. 70-74.
- » TOPRAK, Burhan, "İslâm Sanatlarının Felsefesi", *Din ve San'at*, Sühulet Kitabevi, İstanbul 1937.
- » TULUM, Mertol – TANYERİ, M. Ali, *Nev'î Divan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1977.
- » UZ, Özkan, *Sabrî Dîvânı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, YÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2009.
- » UZUN, Mustafa, "Besmele, Kültür ve Edebiyat", *TDVİA*, Cilt: 5, İstanbul 1992, s. 538-540.
- » ÜNVER, İsmail, "İskender, Edebiyat", Cilt: 22, *TDVİA*, TDV Yay., İstanbul 2000, s. 557-559.
- » ÜNVER, Mustafa, *Hurufîlik ve Kur'ân*, Fecr Yayınevi, Ankara 2003.
- » ÜNVER, Mustafa, "Nesîmî'nin Şiirlerinde Kur'ân'a Referans Sorunu", *OMÜİFD*, S: 24-25, 2007, s. 119-134.
- » ÜZGÖR, Tahir, *Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, AKM Yay., Ankara 1991.
- » WELLEK, Rene-WARRENAustin, *Edebiyat Biliminin Temelleri* (çev. Ahmet Edip Uysal), KTBY, Ankara 1983.
- » YAZAR, İlyas, *Kânî Dîvânı*, Libra Yay., İstanbul 2010.
- » YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Akçağ Yay., Ankara 1995.
- » YILDIZ, Alim, *Fenâyî Cennet Efendî Dîvânı*, Cumhuriyet Üniversitesi Yay., Sivas 2010.
- » YÜKSEL, Hasan-DELİCE, H. İbrahim-AKSOYAK, İ. Hakkı, *Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin İslâmî'nin Mesnevîsi*, Dilek Matbaacılık, Sivas 1996.
- » ZEBİDİ, Z. A., *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, (çev: Ahmed Naim), Cilt: 12, DİB Yay., İstanbul 1978.